

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers

Blom, O.P.

Citation

Blom, O. P. (2017, October 19). *Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers*. De Bezige Bij, Amsterdam / Antwerpen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/58726>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/58726>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/58726> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Onno

Title: Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers

Date: 2017-10-19

2

DE

VERLOREN

ZOON

De Rembrandt van het Derde Rijk

Met zijn schildersspullen onder de ene arm en zijn koffertje onder de andere ging Jan zijn vrijheid tegemoet. Hij had een zolderkamer in Leiden gevonden, dat hij kon huren voor een rijksdaalder in de maand. Lange Mare 110. Midden in de stad, met uitzicht op het dak van de Hartenbrugkerk, die door de Leidenaren 'koelekerk' wordt genoemd omdat op het timpaan van de kerk staat te lezen: 'Hic domus dei est et porta coeli'. Hier is het huis van God en de poort naar de hemel.

Eén keer is er in de Deutzstraat een marechausee aan de deur gekomen om Jan op te halen. Moeder Wolkers vertelde hem dat haar zoon niet meer thuis woonde en een zwervend bestaan leidde als landschapsschilder. 'Toen ze toch nog het huis wilden doorzoeken om te kijken of ik me niet in het traditionele keukenkastje verscholen hield,' schreef Wolkers in het essay 'In de schaduw van het voorgeslacht', 'loodste ze hen zo gauw mogelijk naar mijn met schilderijen en tekeningen van boven tot onder volgehangen zolderkamer, waar ze met een zekere ontsteltenis, niet alleen om de aanschouwde kunstwerken maar ook vanwege de schedels en het doodsgebeente die ik daar had weten te verzamelen, wel tot de conclusie moesten komen dat het als een paal boven water stond dat maker dezes in uniform gestoken en voorzien van een spade nooit een bijdrage zou kunnen leveren aan de welvaart van het vaderland.'¹

Jan vond in Leiden een nieuw baantje. Elke morgen moest hij zich melden in een atelier waar lampenkappen werden beschilderd met historische voorstellingen. Zorgvuldig moest hij oude prenten

van zeeslagen overtrekken en inkleuren met waterverf. Dat atelier lag aan de Boerhaavelaan 24 en werd geleid door jonkheer mr. P.A.G. de Milly, graaf van Heiden Reinestein, tevens advocaat en procureur. De Milly heeft model gestaan voor jonkheer d'Ailleurs in *Kort Amerikaans*.² 'Hij was een kleine man van omstreeks zestig jaar. Zijn gezicht was ongezonder bleek-rose en doorgroefd met horizontale rimpels, als een stuk kalfsvlees waar de slager de snijrichting op heeft aangegeven.'³

In de roman is D'Ailleurs een sneue figuur. Een pedante man, die zich stiekem verlustigt bij een boek waarin de Venus van Botticelli staat afgebeeld. Hij sluipt 's nachts naar de kamer van de joodse Elly, die in het lampenkappenatelier werkte en in het huis op de Boerhaavelaan was ondergedoken.

'Dat was in werkelijkheid een goede man,'⁴ heeft Wolkers later verteld. De jonkheer had onderduikers in huis. Hij was als de dood dat Jan daarover zijn mond niet zou kunnen houden. De Milly is nog eens bij moeder Wolkers langs geweest om daarover te praten. 'Toen heeft mijn moeder gezegd: "Daar zal Jan zijn mond niet over opendoen."⁵

's Middags maakte Jan zelfportretten, met behulp van een grote oude spiegel die hij bij een antiekhandelaartje op de Korenbeurs had gekocht. Die zelfportretten geven de onrust weer die in hem woedde. Zijn gezichtsuitdrukking is duister, de wenkbrauwen gefronst, de mondhoeken staan strak naar beneden en de linkerzijde van zijn gezicht staat vol diepe, zwarte krassen of penseelstreken om het litteken op zijn slaap onzichtbaar te maken.

'Als ik,' schreef Wolkers in *De walgvogel*, 'dan zo naar dat mager smoelwerk van mezelf in de spiegel keek kwamen, begeleid door beethoviaanse orkestuitbarstingen, de onderschriften bij de reproducties van zelfportretten van Rembrandt uit *Die Kunst der Völker* van Heinrich Lützeler [...] in me op: Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis, Die Abgründigkeit des Menschen of Entgrenzung des Selbst. En dan tekende ik mezelf inderdaad of ik staande in een poel van drek en ellende met demonische ziensblik voorbij de horizon in de verste verten een nog grotere chaos ontwaarde.'⁶

Omdat hij zijn opleiding tot schilder wilde voortzetten nadat hij zijn diploma op de Avondtekenschool had behaald, meldde Jan zich in 1943 als leerling aan voor de cursus gips- en modeltekenen op de Leidse Schilderacademie *Ars Aemula Naturae* aan de Pieterskerkgracht. ‘De kunst wedijvert met de natuur’, betekent de naam van de academie.

In *Kort Amerikaans* stapt Erik van Poelgeest er zonder afspraak naar binnen. ‘Hij duwde de deur open en liep een ruime marmere hal in, waar vijf deuren op uitkwamen. Vier geelgeokerde, rechts twee en links twee, en een groene deur vóór hem, tussen twee boogramen, waardoor een kil licht via een binnenplaats naar binnen viel. Hij keek naar de plaquette die boven die deur was aangebracht, en waarop in verzonken gouden letters stond: Gesticht door Jan Kneppelhout.’⁷

De aanmelding, schreef Wolkers later, verliep precies zoals hij in de roman had beschreven.⁸ Uit een van de deuren kwam een grote man met een flambard op zijn hoofd en gehuld in een witte schildersjas, bespat met verf.

“Hebt ú op de deur geklopt,” vroeg de man somber.

“Ja, op de buitendeur. Maar er werd niet opengedaan, toen ben ik maar zo vrij geweest om naar binnen te gaan. Ik wilde hier ’s avonds komen tekenen, naakt als het kan.”

“Naakt, ha... ha, kom jij maar gekleed hoor,” lachte hij luid, en liet een onverwoestbaar vals gebit achter zijn brede slappe lippen heen en weer kletteren.”⁹

De man die Jan ontving was Goosen Egbert Bouwmeester. In *Kort Amerikaans* noemt Wolkers het personage dat op hem is gebaseerd ‘Van Grouw’. Hij was docent aan de schilderacademie. Bouwmeester, in de verte familie van de fameuze acteur Louis Bouwmeester, had er vlak na de bezetting samen met de directrice, mevrouw Van Iterson-Knoepfle, de leiding in handen gekregen.

Hij was al jaren aan de academie verbonden. Bouwmeester had zijn schildersopleiding in Antwerpen gekregen en was in 1926 naar Nederland teruggekeerd. Als oorpatiënt was hij in contact gekomen met de keel-, neus- en oorarts Van Iterson. Tijdens een con-

sult bij Van Iterson thuis, aan het Rapenburg 2 in Leiden, bleek dat de arts getrouwd was met een Weense schilderes die Bouwmeester nog kende van de academie in Antwerpen. Het klikte tussen de drie. Hij was op zoek naar een woning en mocht bij het echtpaar komen inwonen. In de jaren dertig werden Bouwmeester en Van Iterson-Knoepfle samen als schilderdocenten aangesteld bij *Ars Aemula Naturae*.

Onder invloed van het echtpaar groeide zijn sympathie voor de fascistten en zijn haat tegen de communisten. In 1937 ging hij in op de uitnodiging van L. Krantz om aanwezig te zijn bij een landdag van de NSB. Nadat Nederland in 1940 werd bezet door de Duitsers had Bouwmeester zich opgegeven voor de WA, waarin hij al snel blokleader werd.¹⁰

In brieven van 28 november en 9 december 1940 aan de voorzitter van het bestuur van *Ars Aemula Naturae*, de heer De Gelder, drong Bouwmeester erop aan dat vrijmetselaars en Joden uit het bestuur van de schilderacademie verwijderd werden.¹¹ De voorzitter schreef op 17 december ferm terug: 'Het bestuur gaat er niet op in.'¹² Maar het bestuur zag zich kort daarna gedwongen af te treden. Bouwmeester en Van Iterson-Knoepfle kregen het voor het zeggen. *Ars* werd een gitzwart bolwerk.

Dit wist Jan allemaal niet toen hij zich aanmeldde. Hij had het gevoel dat hij een leraar met flambard en een met verf besmeurde witte jas volledig kon vertrouwen. Toen Bouwmeester hem vroeg of hij niet in Duitsland moest gaan werken, vertelde Jan hem argeeloos dat hij was ondergedoken voor de *Arbeitseinsatz*, op een zolderkamerijtje op de Mare woonde en dat zijn broer in het verzet zat.

Op een van de eerste tekenavonden, toen hij in het stoffige atelier een gipsen oog aan het tekenen was, begreep Jan hoe naïef hij was geweest. Ineens stond Bouwmeester achter hem in het zwarte uniform van de WA met glanzende pet en glimmende laarzen. 'Ik stond als aan de grond genageld en rook de agressieve geur van zijn lederen laarzen en het sloeg door me heen dat mijn broer en ik ogenblikkelijk door de Grüne Polizei opgepakt zouden worden.

Maar noch over mijn onderduiken, noch over mijn broer heeft hij ooit meer een woord met mij gewisseld. Maar ik besepte wel dat ik bij hem in de buurt moest blijven om niet in moeilijkheden te komen, dat ik gedoemd was om op de academie in de schaduw van zijn uniform te blijven werken.¹³

Bouwmeester vertelde in 1979 – hij was toen al eenentachtig jaar oud – aan Theun de Winter dat hij slechts ‘adjutant van de commandant’ was geweest en dat hij in de oorlog juist ‘het alleruiterste’ had gedaan om arrestanten buiten gevaar te brengen. ‘Dat is me met over de dertig mensen absoluut gelukt. Daarvan zijn legio bewijzen.’¹⁴

En over de angst van Jan dat hij en zijn broer zouden worden verraden, zei Bouwmeester: ‘Dat kunnen zij wel gedacht hebben, maar daar ben ik de persoon niet voor. Ik ben wel Vaderlander, hoor. En ook Nederlander. Mijn hele houding kwam voort uit de vrees voor het communisme. Ik ben gewoon een anticommunist geweest.’¹⁵

In feite was de situatie veel gevaarlijker. Jan is door het oog van de naald gekropen. Uit het strafdossier dat na de oorlog over Bouwmeester is opgesteld, blijkt dat hij als onderschaarleider van de Landwacht, informant en ondervrager van de Gewestelijke Inlichtingendienst van de NSB zich gedurende de hele oorlog schuldig heeft gemaakt aan ernstige collaboratie en verraad. Het dikke strafdossier bevat aantekeningen van hemzelf en anderen over Leidenaren die ‘valse praatjes’ zouden verspreiden. Over ambtenaren met ‘zeer Joodsch uiterlijk’.

Bouwmeester heeft tijdens de oorlog nogal wat Leidenaren bij de Duitsers aangegeven. In het dossier bevindt zich een briefje van ‘kameraad’ J.J. Schrieke van 26 september 1941, waarin Bouwmeester wordt bedankt voor documenten die de procureur-generaal in Den Haag ter hand waren gesteld. Daar zaten lijsten bij met ‘personen die ernstig anti-Duitsch en anti-NSB’ waren. ‘Velen van hen zijn communisten.’

Bouwmeester wees de bezetter op het bestaan van Joden en in zijn ogen subversieve Leidenaren die nog moesten worden opge-

pakt. 'Prof. Kolléwijn en Flu komen zeker ook voor inhechtenisneming in aanmerking!' En over de Leidenaar René de Cler schreef hij: 'Hij is de trawant van de oude burgemeester en hoogst onbetrouwbaar en het is hoog tijd dat deze De Cler hier van het toneel verdwijnt.'

Op losse velletjes noteerde Bouwmeester de kleinste observaties die hem in de stad niet zinden: 'Ongelofelijke hetzers. De Jood Blitz van Magazijn 't Hoekje in de Breestraat hitst en beweert dat in Rotterdam hongersnood heerscht.' Over een zekere W. de Vogel, medisch student, Kloksteeg 14, Leiden: 'Waarschuwt de studenten vooral niets te kopen bij N.S.B.ers, heeft een lijst in zijn bezit en zorgt er zodoende voor dat onze kameraden winkeliers en kamerverhuurders grondig gebroodroefd worden.' En: 'In de boekhandel De Kler, Nieuwe Rijn te Leiden, worden nog verkocht geschriften of boekjes van de hand van Prof. Telders, getiteld *Het Vaderland Getrouwe*. Deze Boekhandel heet De Christelijke Boekerij; zie ook de toepasselijke spreuken in de uitstalkasten! Zeer Oranje gezind.'

Het straf dossier bevat een brief van 1 december 1943 aan de Hauptmann van de Landwacht, waarin Bouwmeester een plan ontvouwde voor een verbeterde bommenwerper: 'Herr Hauptmann, Hierbij stuur ik u een blad met schetsen waarin ik heb geprobeerd mijn gedachten over een vliegtuig-constructie vast te leggen. Of het technisch mogelijk is de middelpuntvliedende krachten zo te gebruiken als ik heb getekend, moet de ingenieur maar uitmaken. Zo ja, dan zou er een bommenwerper ontstaan waarvan de actieradius verdubbeld zou zijn, een bommenwerper die hoger kan stijgen dan alle vijandelijke jagers. Heil Hitler!'¹⁶

Het ritselt van de bewijzen dat Bouwmeester veel Leidenaren heeft aangegeven bij de Duitsers. Maar zijn jonge leerling was daar niet bij. 'Ik voelde dat hij mij nooit zou verraden,'¹⁷ zei Wolkers tegen Cees van Hoore, de journalist die in 1997 als eerste het dossier van Bouwmeester lichtte.

Het heeft er zelfs alle schijn van dat de schilderdocent Jan heeft beschermd. 'Hij heeft ervoor gezorgd dat ik daar gewoon kon blij-

ven tekenen en schilderen,' dacht Wolkers achteraf. 'Ik was dood-arm en ik heb maar één keer hoeven te betalen. Hij was verschrikkelijk gul met materiaal. Ik kon alles gebruiken. Verf, papier, alles was er, terwijl je toen niks meer kon krijgen.'¹⁸

'Ik zie hem nog komen, met de nodige lokken haar op zijn voorhoofd,' vertelde Bouwmeester aan Theun de Winter, 't was net een zon om zijn kop. En ik wist aan zijn hele doen dat hij een artiest was. Hij had iets van zichzelf. Alleen al zijn manier van lopen en hoe hij zich bewoog. Een bruisend jongmens – dat zie je. Je ziet of je een Phlegmatiker krijgt, of dat je er een krijgt die eigenlijk woesteling moest zijn. Begrijp je, zo'n indruk had ik van hem. Maar ook dat hij wat in zijn mars had. Alleen was het nog alles wild en bruisend, dus ik moest hem een klein beetje temmen.'¹⁹

Onder leiding van Bouwmeester begon Jan op traditionele wijze zijn hand te oefenen op klassieke onderwerpen. Eindeloos moest hij schetsen maken van de gipsen beelden, handen en ogen. 'In fluweelzacht houtskool, waarvan je alleen de zijkanten van de staafjes mocht gebruiken omdat dat je dwong de schaduwen die over borstkassen en ledematen vielen als grote vlakken te zien, en getekend op dik houtvrij papier dat je op een spieraam moest spannen zodat je op een meeverend oppervlak werkte, wat je de sensatie gaf dat je al een beetje aan het schilderen was.'²⁰

Toen Jan doorkreeg dat de academie in foute handen was, trok hij zich daar weinig van aan. In het gebouw hingen grote affiches van de Germaanse ss, waarop jongemannen werden opgeroepen om dienst te nemen aan het oostfront. 'Toen ik een keer in de academie aan het schilderen was, zei mevrouw Iterson-Knoepfle tegen me: "Als je zo doorgaat, word je de Rembrandt van het Derde Rijk."²¹

Een medeleerling, Jan Brakels, was het niet ontgaan dat Bouwmeester een uniform en bruine laarzen droeg onder zijn stofjas. Toen Bouwmeester aankondigde al zijn leerlingen te gaan inschrijven voor de Kultuurkamer stapte iedereen uit protest op. Behalve Jan Wolkers. De groep leerlingen stond buiten nog even na

te praten om te overleggen wat zij nu zouden doen. Toen Jan naar buiten kwam, vroegen zij hem waarom hij niet ook was opgestapt. Daarop zei hij: 'Ik kom hier voor de kunst, niet voor de politiek.'²²

Jan Wolkers is nooit aangemeld voor de Kultuurkamer, hoewel dat voor kunstenaars vanaf het midden van 1942 officieel verplicht was. Zijn naam komt in de administratie van de Kultuurkamer, beheerd door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, niet voor.²³ Overigens is het bewijs van Jans inschrijving bij Ars ook niet meer te achterhalen. De administratie van leden tijdens de oorlog is verloren gegaan.

Bouwmeester heeft later beweerd dat Jan zich niet in 1943, maar al vóór de oorlog bij hem had gemeld en in 1941 alweer zou zijn opgehouden met de lessen. Bouwmeester had dat verteld aan mevrouw H.M. de Meijere-Huizinga, een dochter van de historicus Johan Huizinga. Zij werkte in 1974 aan *Leids kunstlegaat*, een jubileumboek over de geschiedenis van Ars Aemula Naturae.

De Meijere-Huizinga schreef aan Wolkers dat zij wel wist wiens geheugen hem bedroog. 'Niet zo twijfelachtig voor ons overigens, want ik denk dat Bouwmeester alle reden had om zijn oorlogsherinneringen weg te duwen, en dat de uwe, als de herinneringen van een jonge vent die leefde in een tijd die zo'n enorme indruk op ons maakte, ongetwijfeld nauwkeuriger zullen zijn.'²⁴

In Wolkers' archief bevindt zich een kwitantie van Ars, ondertekend door Bouwmeester, voor de somma van zeven gulden en vijftig cent voor 'de avondteekencursus over Juni', gedateerd 2 juni 1943.²⁵ En er is een handgeschreven briefje, waarop staat: 'Wil U s.v.p. den heer Wolkers toegang tot de academie geven. O. Van Iterson-Knoepfle.'²⁶ Jan kreeg van Bouwmeester de sleutel van Ars – net als Erik de sleutel van Van Grouw krijgt in *Kort Amerikaans* – nadat die de academie in het najaar van 1944 verliet om zich met andere WA-mannen terug te trekken op de Leidse Burcht vanwege de dreigende opmars van de geallieerde legers. Vanaf dat moment had Jan het rijk voor zich alleen.

Uit het strafdossier van Bouwmeester valt het aanzwellende geweld af te lezen. Op 30 mei 1944 trad hij als begunstigend lid toe

tot de Germaanse ss in Nederland. Op 10 juli van dat jaar werd hij bevorderd van onderschaarleider tot rottenleider. Hij had 'politiebevoegdheid' en kreeg het recht tijdens zijn diensten een jachtgeweer te dragen.

Tot de laatste dagen van de oorlog bleef Bouwmeester de Duitsers trouw. Een brief van de commandant van het detachement Leiden, L. Kolk, van 5 april 1945, exact een maand voor de bevrijding, sluit af met de zinnen: 'Over het algemeen heerscht hier geen pessimistische stemming en hierover verheug ik mij ten zeerste. Verder heerscht hier het vertrouwen in de Führer en in den Leider dat alles tijdig nog ten goede zal keren. Hou zee!'

De Spin

Op 5 mei 1944 werd in de bovenzaal van *Ars Aemula Naturae* een foto gemaakt van Jan Wolkers. De achttienjarige jongen kijkt onvervaard in de lens, met open blik. Jan poseert voor het eerste stillerven dat hij op de academie had gemaakt. Een lichtgrijs sojapotje, een aarden bakje met een witte doek erover met stugge plooien en op de voorgrond een smoezelige sierpompoe, die Bouwmeester voor hem had neergezet.²⁷

De foto is gemaakt door Herman de Voogd, de laatste medeleerling die samen met Jan op de schilderacademie was overgebleven. De Voogd liet zich 'De Spin' noemen. Hij was drieëndertig jaar oud toen zij elkaar ontmoetten en had een gelig, doodshoofdachtig gezicht. 'Toch was het niet benig,' schreef Wolkers in *Kort Amerikaans*, 'het was op sommige plaatsen zelfs vrij vol. Het wekte eerder de indruk of de schedel zich in het vlees had voortgezet, het had verdrongen voor een substantie die het midden hield tussen rubber en kraakbeen. Bij de lippenloze mond leek het vel naar binnen te zijn getrokken zodat er kleine centripetale plooitjes rond ontstaan waren. Hij had een bril op met ronde glazen, in een smal donker montuur.'²⁸

De Voogd was net als Bouwmeester lid van de NSB. Hij droeg het driehoekige speldje van de partij op de revers van zijn jasje. ‘Maar mij moeten ze niet,’ zegt De Spin tegen Erik van Poelgeest. ‘Ze zijn als de dood voor me. Daarom heb ik ook dat speldje op, maar dat heeft ook niet geholpen. Er is niets door veranderd. Zelfs voor het Oostfront wilden ze me niet hebben. Ze zullen gedacht hebben, daar gaat de vijand voor op de loop, voor zo’n smoel. En dat is een slecht soldaat hoor, waar de vijand voor op de vlucht slaat.’²⁹

Op Jan maakte De Voogd grote indruk. Om te beginnen omdat hij geweldig kon schilderen. De Voogd maakte beklemmende, uiterst precieze stillevens. ‘Hij kon een schedel en een viool zo dreigend schilderen.’³⁰ De Voogd hielp Jan bij het opzetten van zijn eerste olieverfschilderijen. ‘En hij wees me de verf en de penselen en hoe je linnen op een spieraam moest spannen. Dat je bij olieverf, in tegenstelling tot waterverf, met de donkere partijen moest beginnen. En in het begin vooral niet te dik. En dat je de verf in de volgorde der kleuren op je palet moest uitdrukken. Zwart, Pruisisch blauw, vert emeraude, kraplak en zo door via de cadmiums en de okers naar wit. Verder moest ik me nergens een pest van aantrekken en er maar op los schilderen. Hoe rotter hoe beter.’³¹

Maar Jan was vooral gefascineerd door De Voogd vanwege diens duistere talent. ‘Ik had de indruk dat hij een geniale man was, met zijn theorieën dat de zwaartekracht door kleuren bepaald was.’³² De Voogd had allemaal curieuze ideeën – publiceerde ooit een bizar geschrift over kleurenleer onder de titel *Stralende Oogen, de heelal-aether* – en had een ‘zelfregistrerende barometer’ uitgevonden en deed allerlei natuurkundige experimenten.

Jan had het idee dat De Spin hem op de een of andere manier doorhad. Dat hij hem zag zoals hij werkelijk was. Toen Jan hem een stilleven zag schilderen van een blauwe fles, een doodshoofd en een viool voelde hij zich betrappt omdat over de schedel een paarsige schaduw was geschilderd. Dezelfde kleur als van het litteken op zijn slaap. De volgende keer dat Jan het schilderij zag was

die schaduw blauw geworden. De Voogd schilderde eerst de schaduwen paarsig, en later ging hij de eigenlijke kleur erover zetten.³³

In *Kort Amerikaans* voelt Erik zich ten diepste verbonden met De Spin omdat zij beiden onbegrepen einzelgängers zijn. Toch waren er vooral grote verschillen. De Voogd was een tragisch geval. Hij was schizofreen, leed aan waanvoorstellingen en werd geplaagd door hevige angsten. Herman woonde alleen met zijn moeder in de schaduw van de plompe toren van de Petruskerk aan de Lammenschansweg in Leiden, aan de Van der Hoevenstraat 4.³⁴

Hij was geboren in 1910 in Middelharnis, had de hbs doorlopen en had een baantje als boekhouder bij de Twentsche Bank in Enschede gehad. Toen er wilde stakingen uitbraken vanwege de crisis kwam hij voor drie maanden in de Valeriuskliniek in Amsterdam terecht. 'Na zijn ontslag uit de kliniek is hij jarenlang thuis geweest,' schreef moeder De Voogd na de oorlog in een brief aan de Politieke Opsporingsdienst, 'omdat de professor me aangeraden had dat hij goed uit moest rusten om weer op streek te komen en in 1939 zijn we hier naar Leiden gekomen, omdat hij de lessen hier aan de teekenacademie zou kunnen volgen.'³⁵

Ook over Herman de Voogd bestaat een dossier in het Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging. Daarin verklaart hij dat hij in juli 1940 lid werd van de NSB. 'Mijn voornaamste drijfveer hiertoe was eigenlijk mijn angst van de Duitschers, ik dacht namelijk als N.S.B.er gevrijwaard te zijn tegen de terreurdaden van de bezetter jegens de Nederlandsche bevolking.' In 1942 zette hij zijn 'gewone' lidmaatschap om naar een 'sympathiserend' lidmaatschap omdat hij anders dienst zou moeten doen bij de WA. 'Eenige activiteit voor de N.S.B. heb ik nooit gevoerd, behoudens mijn lidmaatschap van deze partij heb ik mij strikt afzijdig van politiek gehouden.'

In het dossier wordt een buurman geciteerd, Willem Vallentgoed, die Herman 'een vreemdsoortig, abnormaal mensch' noemde, die niet ten volle verantwoordelijk te stellen was voor zijn daden. De psychiater Anthonie Henri Fortanier, die Herman op

verzoek van zijn moeder had behandeld in 1942, liet optekenen: ‘Deze man vertoonde toen een uitgesproken schizofreen defect-toestand waarvan verbetering redelijkerwijs gesproken uitgesloten kan worden geacht.’

De verbalisanten van het dossier verklaarden ‘van verdachte den indruk gekregen te hebben dat hij een slappeling en een mislukkeling is, voor zoover hij althans toerekeningsvatbaar is, hetgeen volgens ons in zeer sterk verminderde mate het geval is. Wij achten hem politiek ongevaarlijk.’³⁶

Jan is tijdens de oorlog een aantal malen bij Herman de Voogd thuis geweest. Om zijn schilderijen te zien en met hem te praten. Verschillende gevoelens streden daarbij om de voorrang: fascinatie en medelijden, bewondering en afgrijzen. De Voogd speelde Schubert op de piano. ‘Dat was zo eng,’ zei Wolkers. ‘Ik denk dat Schubert zich had opgehangen als hij het gehoord had.’³⁷

De Voogd liet Jan op zijn kamer een bizarre installatie zien die hij op tafel had gebouwd van lege flessen – en Wolkers tekende die installatie later op een papiertje toen hij *Kort Amerikaans* in 1979 herschreef.³⁸ ‘Toen zag hij dat de halzen van de flessen met elkaar verbonden waren met dunne witte touwtjes die bij elkaar kwamen daar waar op iedere tafel een gipsen beeldje van Napoleon boven de flessen uitstak. Ze waren om de nek van de beeldjes gebonden en liepen vandaar loodrecht omhoog naar een katrol in het plafond. Daarvandaan schoten de touwtjes, als geometrische figuren die in het door lekkages bruingevingde plafond gekrast leken, naar oogschroeven in de plafondband. Door loden gewichtjes werden de draden halverwege de muren strak gehouden.’³⁹

De laatste maal dat Jan De Spin thuis bezocht trof hij hem niet, zoals Erik van Poelgeest, als opgeknoopt lijk aan de zoldering aan. Aan interviewers vertelde Wolkers later dat hij dat eigenlijk als enige redding voor De Voogd had gezien. ‘Ze hebben wel ’s aan mij gevraagd: “Jan, heeft De Spin zich echt opgehangen?” en toen zei ik: “Nee, maar hij had het wel moeten doen.”’⁴⁰

Herman de Voogd overleefde de oorlog, al was hij als de dood geweest dat men hem zou oppakken. ‘Hij was van de winter toch

zoo bang,' schreef zijn moeder na de bevrijding, 'dat hij naar Duitsland gestuurd zou worden, wekenlang heeft hij binnen gezeten, hij heeft nog wel een baantje kunnen krijgen aan het arbeidsbureau maar hij zei, denk je dat ik jongens naar Duitsland wil sturen.'⁴¹

Eenmaal heeft Jan ruzie met hem gekregen. Hij had van een boer wat uien en aardappelen gekregen in ruil voor het maken van een aquarel van diens boerderij. Bij Ars had Jan van die uien en aardappelen een stilleven opgezet en was dat gaan schilderen. Toen hij de volgende dag terugkwam om zijn stilleven af te maken had De Voogd alles opgegeten. Er lagen alleen nog maar wat schillen. Jan was woedend, vloog hem aan en krabde hem waar hij hem kon raken. Het vel van zijn hoofdhuid zat onder zijn nagels. De Voogd deed niets dan hem afweren, terwijl hij tegen hem zei: 'Dat schilderij is schitterend, dat is af. Niets meer aan doen, het is geniaal.'⁴²

De Bolsjewiek

Naarmate de oorlog vorderde ging Jan er steeds extremer uitzien. Uit verzet tegen de burgerlijkheid van zijn ouders mat hij zich een artistiek uiterlijk aan. Hij wilde zich onderscheiden, maar zijn lange haar en zijn afwijkende kleding waren een uiting van onzekerheid en onmacht. Jan was op drift.⁴³

Vader Wolkers zag het gedrag van zijn zoon met lede ogen aan. Achteraf, in het enige interviewtje dat vader en moeder Wolkers ooit werd ontfutseld, zei hij daarover: 'Er komt een leeftijd, zo achttien, twintig jaar, waarop je kinderen niet meer aan de hand mee kan nemen. Je hebt ze opgevoed in een zekere leer en in een zeker geloof en dan is het niet prettig om te merken dat ze dwalen. Maar daar staan wij buiten. Ik vind het natuurlijk jammer, wie zou daar geen verdriet over hebben.'⁴⁴

Zijn zusters, met name Tini, schaamden zich dood als ze zagen

hoe Jan zich had toegetakeld. In een zeer vroeg, ongepubliceerd verhaal, dat Wolkers in de late jaren vijftig heeft uitgetikt en dat 'Een late Orfeus' heet, heeft hij geschreven dat hij destijds een bontjasje droeg, dat nog vaag een wijnrode gloed had van de oorspronkelijke kleur. Dit jasje had zijn moeder van een tante gekregen, die hij smalend 'poliepen Truus' noemde vanwege de slijmvlieswoekeringen die 'groot als romantische oorbellen' in haar neus heen en weer bengelden. Omdat de hals open was, het was immers een damesjasje, droeg hij er een oranje zijden shawltje in. Vaak hoorde hij passanten tegen elkaar zeggen: 'Kijk, een homo.'

Als hij dat hoorde, draaide hij zich om en zei: 'Sapiëns is mijn achternaam.'⁴⁵

Achteraf heeft Wolkers wel gedacht dat hij juist dankzij zijn opmerkelijke verschijning erin geslaagd was om uit handen van de bezetter te blijven. Hij liep een paar maal dwars door een razzia heen. Niemand hield hem tegen.⁴⁶ 'De Duitsers zullen gedacht hebben met een hermafrodiet van doen te hebben of een ander onbestemd wezen tussen mens en nevelvlek.'⁴⁷

Eén keer is hij bijna in een fuik gelopen. Toen Jan naar de film wilde gaan in bioscoop Trianon in de Leidse Breestraat – *Kora Terry*, met in de hoofdrol de verleidelijke Marika Rökk, die in *De walgvogel* 'Marika ruk me af'⁴⁸ wordt genoemd – en voor het stalen hek van de bioscoop stond te wachten, kwamen er ineens twee overvalwagens met Duitse soldaten voorrijden. De Duitsers zetten de Breestraat af, gingen de bioscoop in, pakten alle jongens en mannen op en laadden hen in de overvalwagens.

De overval heeft grote indruk gemaakt. Op de eerste pagina's van *Kort Amerikaans* beschreef Wolkers hoe de Duitsers als 'jagers in een bietenveld' hun prooi opdreven en een gewonde man achter een reclamebord sleepten en hem de overvalwagen in traptten. Erik van Poelgeest ontsnapt door snel het postkantoor aan de overkant van de bioscoop in te schieten:

"Hoe bent u hier binnengekomen," vroeg de oude man, die zijn plaats achter het loket weer had ingenomen.

"Ik was net binnen toen ze kwamen," antwoordde Erik.

“Dan hebt u wel geboft,” zei hij, terwijl hij werktuiglijk zijn mappen met postzegels opensloeg.

“Tien grijze met het waterpaard,” zei Erik.

“U bent een ijskouwe,” zei de man. Hij scheurde een lange strook postzegels af die hij Erik overhandigde.⁴⁹

Jan hield zich niet uit angst voor razzia's schuil op zijn kamer-tje. Als hij niet werkte in het lampenkappenatelier of op de academie zat, doolde hij door de stad. Hij bezocht geregeld de Leidse musea, die tijdens de oorlog voor het grootste gedeelte gewoon open zijn gebleven – al trokken die nog nauwelijks bezoekers. ‘Het was brandstof voor mijn fantasie, een koortsachtig verlangen naar de geheimzinnige schoonheid van de kunst.’⁵⁰

Meestal dwaalde Jan in zijn eentje door de museumzalen. In het Rijksmuseum van Oudheden aan het Rapenburg stond hij gefascineerd stil voor de sarcofagen en mummies van katten, krokodillen en mensen. ‘Ik denk,’ schreef Wolkers, ‘dat de dodencultus van de Egyptenaren evenveel heeft bijgedragen aan de ontkerstening van mijn vrolijke jongensziel als de benepenheid dier op hun sekte pratten, zoals Slauerhoff dichtte. Het was niet moeilijk om het “scheepken onder Jezus’ hoede” te verwisselen voor de dodenschepen van het volk aan de Nijl.’⁵¹

Jan keek zijn ogen uit bij de kolommen met hiërogliefen, die wonderbaarlijke opeenstapeling van uilen, valken, ganzen en bavianen met magische tekens. Wat hem voor de oude Egyptenaren innam, was dat ze de dieren voor net zo bezielde hielden als de mens. ‘Dieren en mensen versmolten in een wonderbare gedaanteverwisseling waarin de verwantschap van alles wat leeft verbeeld werd en een nietige mestkever zo heilig kon zijn dat hij iedere ochtend de zonneschijf waardoor alles leeft boven de horizon tilde.’⁵²

Naar het Rijksmuseum voor Volkenkunde nam hij zijn schetsboek mee om de voorouderbeelden uit Nieuw-Guinea te tekenen en het geheim van de primitieve beelden, schilden en maskers te ontraadselen. Als de held van *De walgvogel* zijn vrienden meeneemt naar het museum, loopt dat minder goed af: ‘Terwijl ik ze van alles probeerde te vertellen over de kunst van de Bataks en Da-

jaks zoals oom Hendrik het me zo vaak verteld had, zaten zij achter mijn rug een potloodstompje in de hangtrut van een houten Papoeabeeld te wriemelen.⁵³

Jan was gefascineerd door de beeldtaal van de oude en primitieve kunst en hij was geobsedeerd door het naakt dat in de musea te zien was. Hij droomde ervan om naaktmodellen te mogen schilderen. Maar bij de academie kwamen die niet meer. En zijn mollige zusters durfde hij niet te vragen of zij voor hem wilden poseren. ‘En toen ik eens teleurgesteld naar zo’n tekening keek waarin ik niets van de magie kon ontdekken die ik ontwaarde toen ik aan het schetsen was, keerde ik resoluut het papier om, kleedde me uit en tekende de oer-hollandse jongen die ik daar voor me in de spiegel zag. Dat lukte me beter, zo’n boerenlulletje in adamskostuum en voldaan en trots hing ik de tekening aan de wand.’⁵⁴

Alleen zijn zuster Janna tekende en schilderde hij vaak. Zij vond het fijn om voor hem te poseren. Jan speelde dan een beetje met zijn kleine zusje. ‘We hebben ontzettend vaak met elkaar gevreeën. Heel vaak,’ vertelde Janna Wolkers aan haar broer aan het einde van de jaren zestig.

‘Wanneer dan?’ vraagt Jan op de bandopname die hij van het gesprek maakte.

‘Regelmatig,’ zegt Janna. ‘Toen we nog gewoon thuis woonden en ik voor jou poseerde op de grote voorkamer. Geen echte vrijpartij. Maar het begon er wel op te lijken. Even zoenen of aanhalen. Ik weet nog wel dat ik van jou Franse les kreeg – dat kreeg ik ook nog van Wim de Kler – samen op zolder. Daar was het heel koud, zaten we samen onder een deken. Dan zat jij ook altijd een beetje te vrijen.’

‘Zat ik dan aan je kut?’

‘Ja, ook wel. Ik weet nog woordelijk wat je zei: “Dat mag toch wel, hè Janna.” Zeg dan nog maar eens nee.’⁵⁵

Behalve Janna – die zeven jaar jonger was dan hij – had Jan nog nooit een meisje naakt gezien. De eerste keer dat dat gebeurde, was nadat Jan in het bos van Oud-Poelgeest had zitten schilderen. Er was al een aantal keren een mollig meisje bij hem komen

staan. Zij had tegen hem gezegd dat haar ene been korter was dan het andere. En of dat nou niet erg zou zijn als je zo iemand zou tekenen want ze wilde later met een kunstschilder trouwen.

‘Toen ik zei dat dat niets gaf,’ schreef Wolkers in *Terug naar Oegstgeest*, ‘was ze toch niet erg gerustgesteld, want ze wilde dat ik er eens naar zou kijken. Maar niet buiten, want het zat heel hoog. Het kwam omdat er een stukje van haar heup was weggenomen. Op een onbewaakt ogenblik nam ik haar mee naar mijn kamer, waar ze niet eens rondkeek naar mijn verzameling maar zich met een ging uitkleden alsof ze bij de dokter was. Toen ze helemaal naakt was ging ze voor me staan, deed haar armen een beetje opzij en zei: “Zie je wel.” Maar ik zag niets. Het was net of ik dat roze vlees met dat plekje haar niet kon zien, of mijn ogen alleen zagen wat vlak om haar heen was. En haar gezicht, want dat was gewoon gebleven. Ik zei dat er niets te zien was. “Nee, kleed je maar weer aan, het is allemaal goed,” zei ik. “Er is niets van te zien.”’⁵⁶

Toen het meisje weer was vertrokken, bedacht Jan dat hij niet eens wist hoe zij heette of waar zij woonde. Hij had haar nooit meer gezien.

Vijfentwintig jaar later, op zondag 30 november 1969, noteerde Wolkers in zijn dagboek dat hij in een interview in de krant had gelezen dat het ene been van de Zangeres Zonder Naam korter was dan het andere. ‘Toen ik dat las schoot het ineens door me heen dat zij beslist dat meisje uit mijn jeugd is dat beschreven staat in “Terug naar Oegstgeest”. Ineens zag ik alles weer voor me, en als ik aan het uiterlijk van dat meisje denk kan het best dat daar de Zangeres zonder Naam uit gegroeid is. Ik was toen nogal afwijkend. Ze had een gevoelige, sentimentele opdringerigheid, waarschijnlijk door die handicap. Ik zat met dat litteken en hield dat juist binnen. Daarom kon ik niet goed tegen haar. Ik moet gaan informeren bij een zaak van kitschschilderijen in de Haarlemmerstraat, waar ze in die tijd vaak kwam.’⁵⁷

Weer bijna tien jaar later, in de zomer van 1977, werd aan Wolkers gevraagd of hij zich door de *Libelle* wilde laten interviewen samen met Mary Servaes, de Zangeres Zonder Naam en de konin-

gin van het Nederlandse levenslied. Beiden beroemde kinderen uit grote arme gezinnen in de buurt van Leiden. Wolkers stemde toe. Hij was een fan van haar – en het was een uitgelezen kans om te vragen of zij dat meisje was geweest in Oud-Poelgeest.

Het gesprek vond plaats in Wolkers' atelierwoning in de Zomerdijkstraat in Amsterdam. Wolkers zat een tikje nerveus op haar te wachten. 'Dan rijdt er een Mercedes voor met chauffeur,' schreef hij in zijn dagboek. 'Ik zie de zangeres zitten. Karina vraagt of ze omrijden naar de atelieringang. Als ze uitstapt help ik haar. Ze omhelst me meteen met datzelfde verstikkende gevoel van dat meisje uit Leiden uit 1943 dat zichzelf toen naakt aan me heeft laten zien op mijn kamertje.'⁸

De zangeres en de beeldhouwer-schilder-schrijver bleken veel gemeen te hebben. Hadden beiden lopen flaneren over de Leidse Stationsweg, bij Zomerczorg en Heck's Cafeteria. 'Maar dan,' vertelde zij, 'liep je daar van 's middags een uur of twee tot het donker werd maar heen en weer over de stoep en maar sjansen naar elkaar. En in zo'n drie of vier uur kwam je elkaar wel zo'n zestig of zeventig keer tegen. Tot ineens... Dan miste je een bepaald persoon en die had dan sjans gehad.'

'Veel mensen,' zei hij, 'spreken over kalverliefde alsof die niet belangrijk is, maar die is verschrikkelijk belangrijk.'

Toen zag Wolkers zijn kans schoon. Hij liet haar de foto zien die De Spin van hem had gemaakt op 5 mei 1944 om te zien of zij hem herkende.

'O, wat een stuk soepvlees!' riep de Zangeres Zonder Naam. 'O jò, geweldig. Wat artistiek!'

Wolkers vertelde haar dat ze hem 'de Bolsjewiek' noemden vanwege zijn lange haar en woeste uiterlijk. Daarop las hij uit *Terug naar Oegstgeest* de passage voor over het meisje met de ongelijke benen. 'Maar weet je wat het gekke is, Mary? Dat is letterlijk zo gebeurd met dat meisje.'

Even heeft Wolkers gedacht dat het meisje Mary Bey was geweest, maar later ging hij twijfelen: 'Dat kan ze niet geweest zijn, want ik was toen zeventien jaar en het meisje misschien vijftien,

zestien jaar.’ Mary Servaes, geboren als Maria Bey in 1919, was in 1943 al vierentwintig jaar oud. Bovendien woonde ze tijdens de oorlog een tijd bij haar zus in Kampen.

‘Als je het geweest was,’ vroeg Wolkers, ‘dan zou je dat wel zeggen tegen me?’

‘Ik zou het wel precies als dat meisje aan je gevraagd hebben, maar ik was het niet. Nee, ik kan me mijn vrijers nog precies herinneren.’

Wolkers protesteerde. ‘Het was geen vrijen! Juist niet. Ik heb maar wat staan te blozen bij het naakte meisje.’

‘Nou, Jan, ik had je nooit meer losgelaten, jongen,’ zei Mary Servaes.

Hij lachte. ‘Dan was ik misschien wel bekend geworden als de Schrijver zonder Naam.’⁵⁹

De tors

Het liefst zou Jan al zijn vriendinnetjes naakt voor hem hebben laten poseren. Maar hij durfde ze dat niet te vragen. Een van hen nam hij mee naar De Lakenhal om aan de hand van *Het laatste oordeel*, het grote drieluik van Lucas van Leyden, te laten zien dat het heel gewoon was om naakt op een schilderij rond te lopen. ‘Een supernudistenkamp’ noemt de verteller de triptiek in *De walgvogel*.⁶⁰

Voor Lien, de mythische geliefde in de roman, werkt het zien van het schilderij als een afrodisiacum. ‘Ik weet niet of het geholpen heeft, maar toen we op mijn kamer waren was er helemaal geen sprake van zonde of van een duivel met een spiesstaart tussen zijn benen en een knots in zijn poot die haar weg zou kunnen komen slepen over dat zoldertje. Ze bloosde en ze was alleen maar verlegen dat ik haar billen misschien te groot en haar borsten te klein zou vinden. Ik moest dan ook door het raam naar buiten gaan staan kijken toen ze zich uitkleedde.’⁶¹

Anneke Maarsen, Jans vriendinnetje in 1944, kan zich haar bezoek met Jan aan het museum nog goed herinneren. ‘Hij leidde me door De Lakenhal en liet me opgewonden de schilderijen zien. Jan had bij elk schilderij wel een verhaal.’

Maar het drieluik van Lucas van Leyden leidde er niet toe dat zij zich voor Jan uitkleedde of met hem naar bed ging. Dat wilde ze niet. ‘We lagen wel veel te vrijen. We zoenden, lagen in elkaars armen. Hij heeft nooit geprobeerd om mij uit te kleden of bij mij binnen te dringen. Hij voelde wel aan dat ik dat niet wilde. En hij heeft dus nooit misbruik gemaakt.’⁶²

Over de zeventienjarige Ans uit *Kort Amerikaans* – die gedeeltelijk op Anneke is gebaseerd – merkt Erik van Poelgeest teleurgesteld op: ‘Ja, ja, een beetje zoenen, wat tegen elkaar wrijven in een portiek en daar blijft het bij.’⁶³

Jan had Anneke Maarsen midden in de oorlog leren kennen toen hij haar in de etalage zag kijken van een kunstwinkeltje op de Korevaarstraat in Leiden. Ze staarde naar een broche. Klein, vierkant, blauw, met een paardje erop. Jan is later teruggegaan om die voor haar te kopen – en zeventig jaar later kon Anneke die broche nog uit de la van haar dressoir toveren. Ineens stond Jan naast haar en vroeg: ‘Vind je het mooi?’ Ze knikte en keek hem aan.

Anneke ging naar de middelbare meisjesschool in Leiden omdat de school in haar geboortedorp Voorschoten een paar jaar na het uitbreken van de oorlog was gesloten. Ze kwam elke dag met de Blauwe Tram naar de stad en stapte dan uit bij de halte op de Korevaarstraat. Anneke en haar vriendinnetjes hadden Jan al vaker door de stad zien dwalen. ‘Jan viel erg op. Hij had een knappe kop, woest haar en vreemde kleding. Het was ook zijn manier van lopen. Een atletische, verende tred.’

‘Ga je mee naar mijn kamer?’ vroeg Jan voor de etalage van het winkeltje.

‘Ja,’ zei Anneke. Ze liep met hem mee over de Nieuwe Rijn naar de Lange Mare. Hij opende de deur van het pand en samen bestegen ze de lange trap naar zijn zolderkamertje. Daar liet hij de tekeningen zien die hij had gemaakt. Sombere, zwarte zelfportret-

ten. Ineens begon hij als een gek door het kamertje achter haar aan te rennen. ‘Hou op, wat doe je?’ riep ze.

Jan stopte met rennen en moest lachen. ‘Ik wou weleens weten wat jij voor meisje bent.’

In de weken daarna kwam Jan haar vaak van school halen. ‘Vaak bracht hij wat mee om te eten. Dat was nogal eens afkomstig uit de kruidenierswinkel van Jans vader. De winkel was dicht, maar de spulletjes die ze lang konden bewaren, hadden ze gehouden. We aten vaak uit het pannetje dat zijn moeder had gebracht met de tram uit Oegstgeest. Of een van zijn zusters op de fiets, toen het trammetje niet meer reed. Meestal gingen we naar de kunstacademie. Dat was ons plekje. Jan had de sleutel van *Ars Aemula Naturae*. Ik heb er nooit iemand anders gezien.’⁶⁴

Het gebouw was helemaal leeg, op de schimmen van de Griekse goden na: venussen, helden, goden, halfgoden en keizers in toga’s. ‘Er is niemand zo verrukkelijk eenzaam,’ schreef Wolkers, ‘als een zeventienjarige jongen die door de voortbrengselen van de griekse en romeinse beeldhouwkunst dwaalt als door een tot roerloosheid betoverde onderwereld.’⁶⁵

In de bovenzaal van *Ars*, op de plankenvloer, had Jan een matrasje gelegd en wat fluwelen doeken.⁶⁶ In *Kort Amerikaans* bedrijft Erik van Poelgeest op die doeken de liefde met de gipsen tors van een vrouw. Erik raakt door haar betoverd en wordt verliefd. ‘Hij draaide de tors op het platte ronde voetstuk met de voorkant naar zich toe, sloeg zijn armen om middel en billen, en drukte haar stevig tegen zich aan. Hij sloot zijn ogen, zijn lippen tastten de lucht af als zochten zij een mond, een wang, een krullende haarlok.’⁶⁷

Wolkers knipoogt hier naar de mythe van Pygmalion, de Cypriotische beeldhouwer die meer hield van een ivoren beeld dan van een echte vrouw: ‘Ik hoef niet langer alleen te zijn, dacht hij. Eindelijk heb ik een vrouw gevonden voor wie ik mijn hoofd niet af hoef te wenden uit angst dat ze mijn geschonden gelaat zal zien, die me niet zal verlaten omdat ik haar van tevoren al gezegd heb dat het onmogelijk is.’⁶⁸

Het ligt voor de hand dat Wolkers de tors in *Kort Amerikaans* opvoert als symbool voor de onmogelijkheid van Erik van Poelgeest om zich echt te binden aan een vrouw. Dat is natuurlijk ook zo. Maar Wolkers heeft in interviews ook altijd beweerd dat de tors echt heeft bestaan. ‘Ik was in die tijd verliefd op die tors, het was een hele mooie,’⁶⁹ zei hij tegen Bibeb in 1963. En aan Theun de Winter vertelde hij in 1979 dat hij de tors eerst had geschilderd met egelantieren ervoor en een groen gemberpotje. ‘Ik zie het ineens weer voor me, de tors met die roze-witte roosjes voor dat witte gips van de buik en de dijen. Inderdaad vree ik met die tors. Ik ging erop liggen en neukte ermee. En ik ben er dus een keer doorgezakt, maar toen heb ik met gips de scherven weer op hun plaats gekregen. Ze was prachtig.’⁷⁰

Een sterk verhaal. Maar was Wolkers zelf een betrouwbare bron? De gipsen tors is spoorloos op *Ars Aemula Naturae*, anders dan een aantal andere gipsen modellen waarover hij schreef. De Laokoön bevindt zich inmiddels in de collectie van De Lakenhal. Het gipsen oog dat Erik van Poelgeest van zijn leermeester op de academie Van Grouw moest schilderen is te zien op de foto die Herman de Voogd op 5 mei 1944 van Jan Wolkers maakte. Maar de tors is spoorloos. En het stilleven met de tors, de egelantieren en het gemberpotje is verdwenen.

Toch heeft de tors bestaan. ‘Als Jan en ik op de academie op het matrasje lagen te vrijen, dan was de tors daar altijd bij,’ vertelde zijn vriendinnetje Anneke Maarsen me bijna zeventig jaar later. ‘Ik vond dat allemaal heel normaal. Je dacht niet na over de toekomst. Die was er niet aan het einde van de oorlog. Het was afwachten.’⁷¹

Rembrandt gelauwerd

Op de dag van de invasie in Normandië, 6 juni 1944, pikte Jan in boekhandel Burgersdijk & Niermans een exemplaar van *Also*

sprach Zarathustra van Friedrich Nietzsche. De boekhandelaar wist dat Jan stal als de raven en fouilleerde hem als hij de zaak verliet. Maar omdat Jan wist dat de boekhandelaar bij het fouilleren nooit lager ging dan zijn knieën, had hij het boek in zijn sok gestopt. ‘Hij zag er Nietzsche van!’⁷² grapte Wolkers achteraf.

Er kwam op D-day een man de boekhandel binnen, die zei: ‘Ze zijn geland.’

Om het goede nieuws te vieren haalde de boekhandelaar een fles jenever en gaf iedereen een glaasje. Jan had nog nooit jenever gedronken. De drank brandde in zijn keel. En de brand sloeg over naar zijn hoofd. ‘Zum Wohl! Op de bevrijding! Also trank Zarathustra,’ schreef Wolkers in *De walgvogel*.⁷³

Jan dacht dat de geallieerde legers na een paar weken de Leidse Breestraat binnen zouden komen marcheren. Maar dat viel bitter tegen. De bevrijding zou nog lang op zich laten wachten. De Engelse en Amerikaanse legers schoten maar langzaam op, en het leven nam weer zijn oude gang. De NSB’ers die de schrik om het hart was geslagen – Bouwmeester trok zich met zijn WA-mannen terug op de Leidse Burcht – kregen weer moed.

Een maand na D-day organiseerde het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten een ‘Kultuurweek’ over de kracht van de Nederlandse cultuur in Germaans verband – om zo de geknakte moraal weer te stutten. Het hoogtepunt van die week moest de viering van Rembrandts geboortedag worden op 15 juli 1944. Anton Mussert, de leider van de NSB, zou daarbij aanwezig moeten zijn.

Jan bedacht iets om de viering van Rembrandts verjaardag niet aan de fascistten over te laten. Hij had als kind al een grote bewondering voor Rembrandt opgevat, omdat die zo schitterend de tafereelen verbeeldde die zijn vader dagelijks uit de Bijbel voorlas. ‘Ge-loof en penseelstreek leken samen te vallen.’⁷⁴ Op de academie trof hij een aantal boeken over de beroemde schilder die hij keer op keer begeistert had zitten doorkijken. ‘Rembrandt ging door mijn bloed heen als een koorts.’⁷⁵

Daarop vatte hij het plan op om met een vriend op de vroege

ochtend van Rembrandts geboortedag een krans te hangen bij de gedenksteen in de gevel aan diens geboortehuis in de Weddesteeg in Leiden. 's Morgens vroeg gingen de vrienden op pad met een potje gluton, een hamer en spijkers en een vel papier waar Jan een lofdicht op Rembrandt had geschreven, dat hij onder aan de krans van eikenblad en taxus wilde plakken. Ze slaagden in hun missie. Jan en Jaap hingen de krans en het kwatrijn aan de gevel van Rembrandts geboortehuis.

De volgende dag, op 16 juli 1944, stond er in het *Dagblad voor Leiden en omstreken* onder het kopje 'Rembrandt gelauwerd': 'Een abonnee schrijft ons: "Vanmorgen liep ik, 't was even over zessen en moest met een der eerste treinen mede, op 't Noordeinde. Daar het vandaag Rembrandtdag is, tenminste ik dacht het, later merkte ik dat ik me vergist had met de datum, was ik besloten nog even door de Weddesteeg te gaan, ten einde langs de geboorteplaats van Rembrandt te lopen. Hoe groot was mijn verbazing toen ik de steeg ingaande, daar twee jongelui, op elkaars schouders staande, een krans of iets dergelijks boven de gedenksteen zag hangen. Ze waren zo in hun grootse daad verdiept, dat zij mij niet bemerkten. Toen ze weggingen ben ik even gaan kijken, daar ik het jammer vond op het moment te storen. Boven de tegel hing, of hangt misschien nog, een krans, van taxus en eikenbladeren gevlochten. Er waren een paar versregels aangebracht, luidende:

Aan Rembrandt

Veel lauwerkransen zijn niet nodig,
Voor redevoering is geen tijd.
En achteraf, 't is overbodig,
Elk weet, dat Gij de grootste zijt.

Het heeft me ontroerd. Ik ben een groot bewonderaar van de schilderkunst en vooral van Rembrandt. Dat er deze dag in Leiden van officiële zijde niets aan gedaan wordt, beschouw ik als een miskennis. Des te meer spreekt het daarom, dat een paar Leidse

jongelui, ondanks deze officiële miskennis, beseft hebben wat Rembrandt voor Nederland, en in het bijzonder voor zijn geboorteplaats Leiden betekent.⁷⁶

In *De walgvoel* zwaait Piet Ranzijn triomfantelijk met de krant om zijn vriend het succes van hun actie mee te delen. ‘De een of andere uitslover van een abonnee had ons bij die malle klimpartij beloerd en was ontroerd door deze “grootse daad van een paar Leidse jongelui”, zoals het in zijn slijmerige ingezonden brief heette.’⁷⁷

Een paar dagen later was de vreugde nog groter nadat de columnist ‘Pasquino’ in de ‘foute’ *De Telegraaf* het nieuws had overgenomen, het kwatrijn citeerde en concludeerde: ‘Ziedaar Rembrandt in dezen zwarten tijd... zwart gehuldigd.’⁷⁸

De ‘een of andere uitslover van een abonnee’ was Jan Wolkers zelf. Hij was erin geslaagd om zijn eigen ludieke actie met kwatrijn en al in de krant gepubliceerd te krijgen. Hij had niet alleen zijn eerste literaire personage het levenslicht doen zien maar ook de eerste NSB’er in de Nederlandse literatuur geschapen.⁷⁹

Laatste mogelijkheden

Vanaf het moment dat Jan in Leiden was ondergedoken zag hij zijn oudste broer nog maar sporadisch. In de winter van ’43 op ’44, toen het vroom dat het kraakte, zijn ze samen nog een keer gaan vissen in een wak. ‘Plotseling verdwenen de vissen en het oppervlak werd roerloos. Toen kwam uit het grijze water een enorme paling als een spookbeeld opdoemen. Zijn kop was zo breed als een mannenhand en zijn onderlip stak wreed naar voren. Met zijn kille fletsblauwe ogen die licht leken af te stralen keek hij ons hypnotiserend aan. Verlamd van schrik stonden we aan de rand van het wak en staarden naar die waanzinnige ongelooflijke verschijning. Zijn kop was allang onder het ijs verdwenen toen zijn reusachtige lichaam nog traag en krachtig door het water golfde.’⁸⁰

Al vóór de publicatie van zijn autobiografische roman vertelde Wolkers hetzelfde verhaal in een interview. ‘Gek hè? Ja, sommige dingen zijn gek, fantastisch, terwijl ze toch bestaan.’⁸¹

Wolkers heeft in het watermonster een symbool van de naderende dood gezien. In *Terug naar Oegstgeest* beschreef hij hoe zijn broer en hij door de aanblik van de enorme paling verpletterd waren en Gerrit er niet over wilde spreken uit angst voor een leugenaar te worden aangezien. ‘En nooit heb ik dieper de afwezigheid van mijn broer, voor altijd, gevoeld dan toen, toen ik besepte dat alles wat wij samen hadden gezien en meegemaakt niet meer bestond. Dat het met hem voorgoed verdwenen was.’⁸²

Wolkers is zijn hele leven blijven zoeken naar tekens die de dood van zijn broer hadden kunnen verklaren of aankondigen. Van Tines van Tol, die decennialang bloemenman was op de hoek van de Geversstraat en de Endegeesterlaan in Oegstgeest en bij wie Wolkers altijd bloemen kocht als hij bij zijn moeder op bezoek ging, kreeg hij een boek dat hij ooit zelf aan zijn broer Gerrit cadeau had gegeven. Tines had het na de dood van Gerrit van moeder Wolkers gekregen. Het boek heet: *Wat niet iedereen van de hengelsport weet*. Voorin staat geschreven: ‘Verjaarscadeau van Jan, 29 juli 1942’. En op de titelpagina staat de spreuk: ‘God heeft nooit een kalmer, rustiger en onschuldiger vermaak dan het hengelen geschapen.’⁸³

Wolkers verbond dit boek niet alleen met de visdrift van zijn vader en de wonderbaarlijke visvangst uit de Bijbel, maar schrok van de grote dreigende kop van een snoek die in het boek over de hengelsport staat afgebeeld. Alsof die snoek eerst in het boek opdook, en daarna in het wak toen zij samen op het ijs stonden. ‘Het monster uit de diepte,’ schreef Wolkers in *De doodshoofdvliinder*. ‘Het beest dat uit de zee opkomt.’⁸⁴ Als een aankondiging van de jongste dag.

In zijn werk heeft Wolkers van zijn broer een held gemaakt. Gerrits vriend Tines van Tol zei over hem: ‘Het was een kwikzilverig ventje.’ Zuster Riek zou eens schuld bewust hebben gezegd: ‘Ik noemde Gerrit altijd “de chagrijn”.’⁸⁵ Gerrit was een sombere jon-

gen, net zo tegendraads als Jan, maar stiller en behendiger. Wolkers schreef hem in zijn werk dingen toe. 'Ik laat mijn broer vaak dingen doen die ik zelf gedaan heb. In mijn verhalen ben ik vaak zelf de toeschouwer en dan heeft het vaak te maken met mijn broer. Dat zal wel door schuldgevoel komen.'⁸⁶

In 1944 zagen Jan en zijn oudste broer elkaar nog nauwelijks. Gerrit zat lange tijd ondergedoken op verschillende plekken in de omgeving. Acht weken bracht hij door bij een gezin op een boerderij in de buurt van het Zuid-Hollandse Berkel.⁸⁷ Op donderdag 17 augustus 1944 kwam Gerrit onverwacht thuis. Hij voelde zich niet goed. 'Nu dacht ik dat het zenuwen waren omdat den dag daarvoor de landwacht, op 't adres waar hij was, inviel en hij langs een omweg was ontvlucht. Hij was ook al 9 maanden ondergedoken geweest ergens buiten,'⁸⁸ schreef moeder Wolkers op 19 september 1944 in een brief 'over het heengaan van onzen lieve jongen' aan haar zus en zwager in Leeuwarden.

Gerrit had keelpijn en zijn keel was opgezet. Die zondag constateerde dokter Varekamp dat Gerrit besmet was met difterie. 'Ik mocht hem thuis verzorgen,' schreef moeder Wolkers, 'en alles verliep naar wensch, zoodat de Dr. Vrijdag 25 Augs zei: nu ik kom nog wel eens kijken als de keel weer normaal is. Volgende dag bracht ik hem wat fruit en sliep hij rustig even later belde hij en ik schrok toch zo ontzettend het leek wel of hij lag te sterven. Direct den Dr. opgebeld en mijn man laten halen. Dr. constateerde het vergif van de bacil was op het hart geslagen.'⁸⁹

In *Kort Amerikaans* vertelt de moeder van Erik van Poelgeest, als ze hem in Leiden met de tram een pannetje eten is komen brengen, huilend en trillend dat zijn oudste broer dodelijk ziek is. Dat hij difterie heeft en al vier keer een hartaanval heeft gehad. 'Ik kan niets tegen haar zeggen, dacht hij. Ik weet niet wat ik zeggen moet, ik kan niet denken. De zon schijnt op mijn handen en mijn gezicht. Als ik aan mijn broer probeer te denken, aan zijn gezicht, zie ik de zon die een rode vlammenzee met een groen hart onder mijn oogleden brandt.'⁹⁰

Met de moed der wanhoop probeerde hij zijn broer voor ster-

ven te behoeden door op 26 augustus 1944 een tekening te maken waarop hij de zon stilzette op papier. ‘Laatste mogelijkheden’ zette hij erboven.

Twee dagen later werd Gerrit op last van dokter Varekamp overgebracht naar de afdeling Besmettelijke Ziekten in het Leids Academisch Ziekenhuis. En daar zocht Jan zijn broer op. ‘Mijn man bleef er ’s nachts,’ schreef moeder Wolkers aan de familie, ‘en had hij een rustige nacht. De hartaanvallen herhaalden zich niet en kregen wij al weer hoop. Ook Dinsdags ging het goed hij gebruikte weer melk en soep. Dinsdagavond was hij zelfs heel goed. Woensdagmorgen kwam mijn man thuis en vond hem heel goed zoodat de zuster zei U kunt best tot vanmiddag weggaan hij is zo goed. Toen wij om half drie weer kwamen was onze Gerrit er niet meer.’⁹¹

Jan was radeloos van verdriet en werd bevangen door een intens medelijden met zijn ouders. ‘Als God bestaat, mag hij ze niet in de steek laten,’ denkt Erik van Poelgeest. ‘Ze hebben altijd op hem vertrouwd. Wij zijn nergens tegen ingeënt omdat ze op God vertrouwden. De dood loert dubbel op ons. We lopen veel meer gevaar dan mensen die schijt aan God hebben. [...] Ze denken dat hij het homeopathisch boek dat ze soms consulteren als aanhangsel bij de bijbel heeft geschreven ter voorkoming en verzorging van hun kwalen. Als God niet bestaat moet hij voor hen doen alsof.’⁹²

Vader en moeder gingen met Gerrit in gebed. Hij vroeg ze om Psalm 42 met hem te lezen.

’t Hijgend hert, der jacht ontkomen,
Schreeuwt niet sterker naar ’t genot
Van de frisse waterstromen,
Dan mijn ziel verlangt naar God.

‘Wij hebben zulke heerlijke oogenblikken mogen hebben aan zijn ziekbed,’ schreef moeder Wolkers. ‘Hij was van alles los. Ook van het aardsch gebeuren. Wat was hij een vurig vaderlander. Hoe had hij gaarne ons aller vrijheid mede bevochten. God had het anders

met hem voor. Hij is nu daar waar geen oorlog meer is dat heeft hij mogen getuigen. Tegen den Dr. zeide hij het laatst: Wilt U mn Vader en moeder groeten en mn broers en zusters mn zonden zijn vergeven en ik ga naar den Heere Jezus. Dat is ons tot grote troost het gemis echter blijft wat hielden wij veel van hem en hij van ons. Hij was altijd om ons heen.’⁹³

Uit allesverterend medelijden heeft Jan na de dood van Gerrit het doen voorkomen dat hij weer geloofde. ‘Jan,’ zegt Janna Wolkers, ‘wilde mijn ouders troosten.’⁹⁴ Misschien heeft Jan het, uit pure wanhoop, nog een laatste keer geprobeerd met God. In *Kort Amerikaans* vraagt de vader aan Erik van Poelgeest met gebarsten stem:

“En hoe is het met jou, jongen, hoe is het tussen jou en God,” vroeg zijn vader, terwijl hij Erik aan bleef kijken.

Hij heeft niet meer kunnen spreken, dacht Erik. Hij had van tevoren al tegen de verpleegster gezegd dat ze, als hij onverwachts zou sterven, dat allemaal zeggen moest tegen zijn ouders. Hij is groot. Zijn opgeheven arm blijft voor altijd in mij omhooggeheven.

“Ik vroeg je wat Erik,” zei zijn vader zachtjes.

Erik schudde zijn hoofd en haalde zijn schouders op.

“Ik weet het niet, vader,” zei hij.

“Zorg dan dat je het gauw te weten komt, jongen. God duldt geen uitstel. Het is een verschrikkelijke tijd vol tekenen en waarschuwingen. De engel des doods gaat voorbij en neemt zonder onderscheid. Het kwaad waart rond als een briesende leeuw en kijkt wie hij verslinden zal.”⁹⁵

Moeder Wolkers schreef aan haar familie: ‘Voor onze Jan is het ook een roepstem geweest daar hadden wij nogal eens moeilijkheden mee om naar de kerk te gaan enzoo. Hij is er diep door getroffen ook door die kalmte en rust die van Gerrit uitging op z’n sterfbed. Hij heeft nog een vers gemaakt dat zal ik hier bij insluiten. Jan is op de Schilderacademie en wijdt zich aan de kunst.’

Na ‘Laatste mogelijkheden’, de tekening waarop hij de zon had stilgezet, schreef Jan een sonnet. In ‘De Oogst’ gebruikte Jan het

beeld van de maaier die de oogst binnenhaalt. De man met de zeis. Ook 'Het hijgend hert' uit Psalm 42 keerde terug in Jans sonnet.

De Oogst

De maaier kwam, en heeft het graan gemaaid,
En 'k zag het goud der aarde vallen op de aard;
En 'k zag Hem oogsten wat Hij had gezaaid,
Slechts stoppels bleven in het zwart der aard.

Het blank albast, omlijst door zwarte rand,
Het witte dek waarop de handen lagen,
Berustend, stil; de ogen met een glans,
Ik wist dat die reeds in de hemel zagen.

Wij weten, dat het 'vrede' met jou is,
Wij weten, dat je nu 'thuis' bent gekomen.
Jij dorstte naar die eeuw'ge vrede daar,
Als 't hijgend hert dorst naar de waterstromen.

Waarom zou ik nog droevig zijn gestemd;
M'n broer zal jubelend de eeuwigheid beginnen.
De Schepper zelf die heeft het graan gemaaid.
Wat nood dan nog, de Oogst is veilig binnen.⁹⁶

Gerrit werd opgebaard in de rouwkapel van het Academisch Ziekenhuis aan de Wassenaarseweg in Leiden. Die kapel bevond zich in hetzelfde gebouw als het Pathologisch Laboratorium waar Jan op 10 mei 1940 dode soldaten had zien uitladen en ervan overtuigd was geweest dat zijn broer daarbij zou zitten.

Als Erik van Poelgeest het terrein op loopt, valt zijn oog op een bord aan het begin van de Wassenaarseweg: DOODLOPENDE WEG. 'Hoeveel mensen zijn dat bord gepasseerd op weg naar de rouwkapel en hebben gedacht: ja, dat is het, een naar de dood lopende weg.'⁹⁷

Jan heeft geprobeerd om zijn broer als Lazarus uit de dood op te wekken. ‘Het klinkt hysterisch,’ vertelde Wolkers mij nog geen week voor zijn eigen dood, ‘maar dat werd aangeblazen door de Bijbelse fantasie die ons gezin in de greep had. Ik wist dat het niet kon, maar ik móest het proberen.’⁹⁸

Erik van Poelgeest schuift in *Kort Amerikaans* het glazen deksel van de kist van zijn broer. “Frans, kom eruit,” zei hij gebiedend en met trillende stem. Gespannen keek hij naar zijn broer.

Hij blijft doodstil liggen, dacht hij. Als je geloof had zo groot als een mosterdzaadje zou je bergen kunnen verzetten. Ik geloof niet, anders zou het kunnen.’⁹⁹

Jan is na zijn bezoek aan de rouwkapel nog eens teruggegaan om zijn dode broer te zien. Hij wilde zijn vriendinnetje meenemen. Tot haar schrik werd Anneke Maarsen die dag door de directrice, een vrouw met een streng hoofd en een knotje, uit de klas gehaald. De directrice zei tegen haar: ‘Er staat een jongeman voor de deur die naar je heeft gevraagd.’

Het was Jan. ‘Je moet met me mee naar het ziekenhuis. Mijn broer is gestorven.’

Ze liepen van de school aan de Breestraat naar het Academisch Ziekenhuis en betraden de kelder van de rouwkapel. ‘In de kist,’ vertelt Anneke, ‘lag een hele mooie jongen met zwarte krullen. We hebben wel een halfuur bij hem gezeten en om hem heen gelopen. Jan was opmerkelijk rustig. Hij hilde niet.’¹⁰⁰

De Here heeft genomen

Op maandag 5 september 1944 om twee uur ’s middags werd Jans broer begraven op het kerkhof om het Groene Kerkje in Oegstgeest. ‘Veilig in Jezus armen ontslapen, onze lieve oudste Zoon, Broer, Kleinzoon en Neef, GERRIT JOHANNES WOLKERS, in den leeftijd van 22 jaren,’ stond er op de rouwkaart. Jan heeft op het exemplaar van zijn ouders met de hand geschreven:

Maar broeder 'k zie U weder
Dat lenigt m'n verdriet.
Daar, waar geen angst of vrezen
Of oorlog meer zal wezen,
Daar kent men 't scheiden niet.¹⁰¹

Nadat het orgeltje in de kerk 'Nu jaagt de dood geen angst meer aan, want alles is voldaan' had gespeeld, verzamelde een kleine groep mensen zich om het open graf. Het hele gezin, de ouders van moeder Wolkers, een paar burens en bekenden. Jan, Anneke Maarsen was erbij, al stond ze op gepaste afstand. 'Zijn ouders kenden mij nog niet,'¹⁰² zegt zij.

'Ik zie haar witte sokjes nog voor me,' vertelde Wolkers later.¹⁰³

'Hij zag zichzelf weer staan,' schreef hij in *De doodshoofdvlinder*, 'naast die kuil op die warme septemberdag in de oorlog. Hij was er met zijn eerste meisje. Haar ranke heupen in haar grijze flannelen rok. Dat harde bot in haar bekken toen ze hem omhelsde om hem te troosten. Overal zat de dood in.'¹⁰⁴

Jan droeg een jas gemaakt van parachutestof, die nog van zijn broer was geweest. Gerrit had de parachute geroofd van het dode lichaam van een Duitse soldaat die zijn sprong in de meidagen van 1940 niet had overleefd.

Vader Wolkers sprak tot de aanwezigen met brekende stem: 'De Here heeft gegeven, de Here heeft genomen, de naam des Heren zij geprezen.'¹⁰⁵

En dominee Eringa zei troostend tegen zijn ouders: 'De tijd moet het slijten.'¹⁰⁶

Maar de tijd slijt niets, concludeerde Wolkers vijftig jaar later. Voor hem was het eerder omgekeerd: 'De tijd brengt alles dichterbij.'¹⁰⁷

Bij de grafstukken op de kist lag ook een bloemstuk van een onbekend meisje. Jan had op de Stationsweg in Leiden bloemen gekocht en die naar de Deutzstraat laten sturen om zijn moeder te laten denken dat Gerrit een vriendinnetje had gehad. 'Alsof hij een vriendin had, die om hem treurde.'¹⁰⁸

Dat had zijn moeder zo graag gewild.

Het idee dat Gerrit er een geheim leven op na had gehouden, liet Jan niet los. Hij fantaseerde over de mogelijkheid dat Gerrit in Berkel een meisje had gehad, uit de familie bij wie hij ondergedoken had gezeten, en wellicht daar de difterie had opgedaan waaraan hij was overleden. Een dag na de begrafenis, op 3 september, stuurde de vader van het gezin uit Berkel een lange condoleancebrief met gebeden en herinneringen: ‘Geachte familie Wolkers, Met ontsteltenis en deelneming hebben wij het bericht van het overlijden van Gerrit ontvangen.

Wij willen ook U verzekeren dat wij in deze dagen van droefheid met U medeleven. Wij kunnen ons indenken dat het voor U een heele slag is die U in deze treft. Uw oudste jongen, waar U ook Uw verwachtingen van had, een jongen waar U moeite over gehad hebt vooral in dezen tijd, uw zorg was over hem, een kind waar U ongetwijfeld ook veel vreugde van beleefd hebt. [...] Ook wij gedenken altijd aan Gerrit als een jongen, die tot ons genoeg acht weken bij ons geweest is. [...] Hij was in ons gezin werkelijk ingeburgerd. Eén waar klein en groot altijd met genoeg over sprak. Dit alles heeft nu een afsluiting gevonden in zijn sterven. De Heere heeft hem van U weggenomen, om hem over te plaatsen in een beter Vaderland.’¹⁰⁹

Op de laatste foto waarop Gerrit te zien was – de andere foto’s had Jan tot zijn schaamte en schande verbrand – is hij in het gezelschap van de familie in Berkel waarbij hij ondergedoken zat. In *De perzik van onsterfelijkheid* laat Wolkers zijn hoofdpersoon – bij uitzondering níet zijn alter ego maar een oud-verzetsheld – een foto bestuderen waarop hij in net zo’n gezelschap verkeert. ‘Hoe kwam ik in godsnaam met die baby in mijn armen te staan. Echt weer iets voor mij. Moet van die familie geweest zijn, maar het ziet eruit of hij uit de hemel is komen vallen en ik hem maar net op heb kunnen vangen.’¹¹⁰

Jan vroeg zich af of zijn broer het zou hebben aangelegd met een van de boerendochters. Of Gerrit haar wellicht zwanger zou hebben gemaakt. Het zou betekenen dat er nog iets van hem na

zijn dood zou voortleven. In werkelijkheid was er niets van Gerrit over dan zijn graf.

In de dagen na de begrafenis was het gezin in de greep van de angst. Ook Janna en Beatrix waren ziek geworden. Janna werd met difterie in het ziekenhuis opgenomen. ‘Wij hebben wel hoop dat wij haar mogen behouden,’¹¹¹ schreef moeder Wolkers aan de familie.

Jan zocht Janna geregeld op in het ziekenhuis. ‘Toen hij weg was,’ zegt Janna, vroeg een zuster smachtend aan mij: “Wie was dat?”¹¹²

Janna werd langzaam beter. Maar Beatrix niet. Het driejarige meisje kwijnde weg. Na de begrafenis van Gerrit kwam Anneke Maarsen bijna dagelijks met Jan mee naar de Deutzstraat. Ze kon het goed vinden met de rest van het gezin. ‘Ik werd heel aardig onthaald door zijn ouders,’ zegt Anneke. ‘Het was alsof ik thuis kwam.’

Voor Beatrix had Anneke meteen een zwak gehad. Toen het kleintje plotseling ziek werd, wilde Anneke haar een baby popje geven waar ze zelf als kind mee had gespeeld. Vader Wolkers zei tegen Anneke: ‘Dat moet je misschien maar niet doen.’¹¹³

Maar ze deed het toch. Anneke ging de trap op naar de ouderlijke slaapkamer. Ze zat aan het bed om met het meisje te spelen en te knuffelen. De volgende keer dat ze naar Oegstgeest kwam, was Beatrix er niet meer.

Beatrix overleed in het Academisch Ziekenhuis op 30 september 1944, om 17.45 uur.¹¹⁴ Op haar rouwkaart stond: ‘Veilig in Jezus armen ontslapen, juist 1 maand na het overlijden van onze oudste Zoon en Broer, ons aller lieveling Lydia Beatrix Irene in den leeftijd van 3 jaren.’¹¹⁵ Op donderdag 5 oktober werd om twaalf uur ’s middags het kistje met haar lichaam in het graf van Gerrit bijgezet.

Difterie was zeer besmettelijk, dat wist vader Wolkers maar al te goed. In 1919, na afloop van de Eerste Wereldoorlog, had hij als politieagent in Amsterdam kunnen zien hoeveel slachtoffers de ziekte in korte tijd kon maken. Aan zijn kinderen vertelde hij:

‘Het leek wel of de engel des doods rondwaarde. Overal zag je kisten naar buiten komen.’¹¹⁶

Jan was woedend over het feit dat vader Wolkers uit religieuze overtuiging zijn kinderen niet had laten inenten. In *De doods-
hoofdvlinder* maakt zijn alter ego zich daar jaren later nog kwaad om: ‘Als mijn vader niet tegen inenting was geweest omdat de hemelse vader zelfs geen mus zonder zijn wil laat vallen, was Hugo niet aan difterie gestorven, dacht hij. Godverdomme.’¹¹⁷

Wolkers heeft het zijn vader zijn hele leven kwalijk genomen. Hij heeft altijd gedacht dat zijn moeder het zijn vader kwalijk nam. ‘Maar zoiets had ze nooit tegen hem kunnen uitspreken, want dat zou moord en doodslag geworden zijn.’¹¹⁸

Het is raadselachtig dat Wolkers in zijn literaire werk nooit één letter aan Beatrix heeft gewijd. In *Kort Amerikaans* komt de dood van zijn zusje niet voor. Misschien kwam de dood van zijn broer Gerrit veel harder aan door de bepalende rol die hij in het leven van Jan had gespeeld. En wilde Wolkers na de dood van de oudste broer in de roman niet nóg een dramatisch dieptepunt laten volgen.

Het zou ook kunnen dat de dood van Beatrix voor Wolkers, toen die eenmaal echt korte verhalen begon te schrijven in de tweede helft van de jaren vijftig, zo confronterend was dat hij erover zweeg. Vijf jaar eerder, op 10 juni 1951, had Wolkers zijn enige dochtertje Eva, net twee jaar oud, verloren aan de gevolgen van een gruwelijk ongeluk. Zette die traumatische gebeurtenis, pijnlijk gedetailleerd beschreven in *Een roos van vlees*, de dood van Beatrix met terugwerkende kracht in de schaduw van nog groter leed?

De verloren zoon

Naarmate de winter van 1944 dichterbij kwam, werden de omstandigheden in Leiden grimmiger. Bouwmeester was na Dolle Dinsdag, 5 september 1944, met de andere WA-mannen gevlucht

naar de Burcht. De academie was verlaten. In de stad waren de meeste winkels inmiddels gesloten, de ramen van veel huizen waren verduisterd. 's Avonds verschafte Jan zich, achter het verduisteringspapier op zijn raam, alleen nog een beetje licht door een van de kaarsen aan te steken, die hij stal uit de Hartebrugkerk aan de overkant van de straat. De koster had hem eens betrappt, 'God ziet alles!', maar had hem laten gaan.¹¹⁹

De straten waren ook voor het ingaan van de avondklok akelig leeg. Alles leek op instorten te staan. Ernstiger dan de desolate stilte in de stad was het gebrek aan voedsel. Er was in Leiden minder en minder eten te krijgen. De gaarkeukens hadden niets om te bereiden. Voedselrantsoenen stelden weinig meer voor, iedereen probeerde wanhopig zijn kostje bij elkaar te schrapen.

In een ongepubliceerd verhaal uit de late jaren vijftig getiteld 'Stenen voor brood' schetst Wolkers een luguber beeld van de Hongerwinter en de verrotting die zelfs het Rapenburg, de chicste en rijkste gracht van Leiden, had aangetast. De hoofdpersoon, Hein, 'magere Hein mag ik wel zeggen', ziet in het water van het Rapenburg grote vlokken schuim drijven, zwart als verduisteringspapier. En er dobberen dode meeuwen in de gracht.

'Aan de overkant van het water stonden mannen van de gemeentelijke, centrale keuken de vogels met harken uit het water te vissen. Zij stapelden ze voorzichtig op, alsof zij in de waan verkeerden dat de meeuwen sliepen, en bang waren dat zij zouden ontwaken en wegvliegen. Anderen zetten grote, zinken etensketels naast de stapels en legden de beesten er in, waarbij zij tot aan de schouders in de ketels bogen. Als een van de straatjongens die er rond slenterden voorzichtig naderde en een van de meeuwen probeerde weg te grissen, sloegen zij naar hem met hun harken.'

Plotseling ziet magere Hein in het Rapenburg het lijkje van een pasgeboren kind drijven. 'Het bleke, murwe vlees brokkelde vlokkig af en maakte het water er rond troebel. Het hoofdje was alsof iemand van natte kranten een prop had gekneet en er twee inktvlekken in had laten vervloeien. Hein volgde het cadaver met de ogen tot het in het donker van de stenen boogbrug werd opgenomen.'¹²⁰

Het verhaal heeft een echte horrorontknoping à la Edgar Allan Poe. Hein treft in een grote bovenzaal van het Rijksmuseum van Oudheden een suppoost aan die hij wel kent. Het lijkt of Van Dam zit te slapen op zijn stoel tussen de uitheemse schedels en mummies. Tot Hein een soppend geluid hoort, het lichaam van Van Dam ziet bewegen en vijf, zes slijmerige ratten uit de buik van het lijk naar buiten ziet rennen.

Omdat Jan in de stad geen kruimel eten meer kon krijgen, zag hij zich gedwongen terug te keren naar huis. Hij zegde de huur op van zijn kamertje aan de Mare. Jan vroeg hun groenteman of hij hem wilde helpen verhuizen. Dus werden al zijn schilderijen en tekeningen op de kar van de groenteman geladen, met zijn schonkige vale schimmel ervoor.¹²¹ Ze reden het bruggetje over de Lange Mare voor het huis over en schoven voor de Hartebrugkerk langs de Haarlemmerstraat op. Toen Jan het raam van zijn Leidse zolderkamertje zag verdwijnen had hij het gevoel dat het definitief gedaan was met zijn vrijheid.

Al even dramatisch als de morbide beelden in 'Stenen voor brood' zijn de bewoordingen waarin de verteller in *De walgvogel* zijn terugkeer naar Oegstgeest beschrijft: 'Ik werd gedwongen de duisternis tegemoet te gaan. Met iedere lamlendige pijnlijke sjok van dat sjofele paard kwam ik dichterbij alles wat ik niet eens haatte, wat ik met doodsangst in mijn lijf had geprobeerd te ontvluchten. [...] Ik had verloren. Het leger keerde verslagen terug. De triomf van de dood.'¹²²

Jan keerde terug met de weerzin in zijn lijf, maar hij voelde ook een sterke verantwoordelijkheid voor het welzijn van zijn ouders en zijn broertjes en zusjes nu hij de oudste zoon was geworden. Huiverend kwam hij binnen in de Deutzstraat en zette zijn schilderijen in de gang. In 'Zwarte advent' schreef Wolkers: 'Gelijk met de klap van de achter mij dichtslaande tochtdeur ging de keukendeur aan het andere einde van de gang open en mijn vader verscheen in de deuropening. De aanvankelijk argwanende uitdrukking van zijn gezicht ging over in een milde vormeloosheid toen hij hoofdschuddend zei: "De verloren zoon."¹²³

Janna Wolkers herinnert zich dat haar vader zei nadat Jan weer thuis was: ‘We hebben een zoon verloren, maar er ook weer een terug.’¹²⁴

In huis hing de weeïge geur van tulpenbollen. Het was zo ongeveer nog het enige wat moeder Wolkers ter beschikking stond om de honger van haar kinderen te stillen. ‘Nooit heeft de honger zulke mooie namen gehad,’ luidt de beginzin van ‘Zwarte advent’. ‘Red Emperor, Peach Blossom, Rosa Copland, The Bishoff.’¹²⁵

‘Zover is het met de mens gekomen,’ zei vader Wolkers. ‘We moeten ons voeden met gewassen die niet voor consumptie bestemd zijn.’¹²⁶

Jan keek wanhopig om zich heen, zag de verduisterde etalages van de winkels in de Deutzstraat, de lege planken van de onttakelde winkel en de vermagerde gezichten van zijn zussen. In die dagen tekende hij zijn zusje dat op een stoel was geklommen om naar buiten te kunnen kijken, terwijl zijn moeder een arm om haar heen had geslagen. ‘Door het beslagen raam naar buiten kijken, naar het armoedige karretje van de schilleman en de met tulpebollen sjouwende mensen, terwijl achter je de suikerbieten op de kachel staan te dampen.’¹²⁷

Wat kon hij doen? ‘Ik kneep mijn ogen dicht en dacht na. Alle misdaden die ik zou kunnen doen om aan eten voor het gezin te komen schimden door mijn hoofd.’¹²⁸

Hij besloot om op strooptocht te gaan. Met een bijl naar de parken om takken af te slaan, boompjes om te hakken en hout te sprokkelen. En hij ging jagen. Eerst een gans in het hertenkamp in de Leidse Hout.

In een van Wolkers’ eerste, ongepubliceerde verhalen, ‘Polypemus op zolder’, vat een jongen in oktober 1944 het plan op om ’s nachts een schaap uit de wei van een boer te roven, mee te nemen naar een verlaten academie in de stad en het beest daar te slachten. Een vriend, de verteller van het verhaal, beschrijft hoe dat in zijn werk ging: de jonge stroper, in het typoscript ‘Eddy’ geheten, maar ergens per ongeluk ook ‘Jan’, neemt als belangrijkste vangnet een kolossale directoire van zijn moeder mee. Hij wil de

onderbroek om de wollige kont en de achterpoten van het schaap schuiven zodat zij niet, als een soort Kleinduimpje, een spoor zal achterlaten en zo de boer naar de dader kan leiden. Alleen is dit spoor niet van broodkruimels, maar van schapenkeutels.

In 1974 werkte Wolkers het idee opnieuw uit in *De walgvogel*. De ik-figuur worstelt daar 's nachts met een schaap dat in het pik-edonker tegen hem aan botst. Hij doet het schaap de onderbroek aan, maar het beest ontglipt hem weer. 'Het leek wel of de roze directoire hem vleugels gaf, of hij zich door een vijand besprongen voelde die hij niet van zich af kon werpen. En ik had op den duur de slappe lach van die malle verschijning die daar met een rotvaart door de duisternis golfde. Toen ik de volgende dag ging kijken hoe dat afgelopen was had de boer het nog niet ontdekt. Dat stomme beest liep midden in de kudde in die roze directoire die niet eens zo modderig was geworden, rustig te grazen. Alleen hing tussen zijn kruis een door pis geweekte drollenvracht die als een uier van stront heen en weer schudde als hij liep. Ik heb toen die dieren des velds bij ons in de buurt maar verder met rust gelaten want er kwam toch niets anders dan ellende van.'¹²⁹

Voor de kerstmaaltijd van 1944 heeft Jan op het buiten van Bosman een kalkoen gevangen. Althans, dat was de bedoeling. Met een van papiertouw gemaakte strop en een zakmes ging hij op pad nadat de avondklok was ingegaan en de duisternis gevallen. 'Als ik aan het onrechtmatige van de daad dacht die ik wilde gaan doen, haalde ik me de bleke gezichten van mijn broers en zusters voor de geest en mompelde: "Nood breekt wetten."¹³⁰

Het pluimvee van Bosman was ondergebracht op een eilandje in de vijver van het gigantische landgoed. Een hek op het bruggetje moest de beesten binnen en de mensen buiten houden. Vlak boven zijn hoofd, in het duister, ontwaarde Jan twee silhouetten. Hij sprong naar ze op, waarna ze fladderend opvlogen. De ene vogel belandde in het water, de andere op de brug voor zijn voeten.

Jan dook boven op het dier, hield met zijn hand de snavel dicht en rende ermee naar huis. Hij liep door de brandgang naar de tuin van zijn ouderlijk huis en ging de schuur binnen. 'Nadat ik de

schuurdeur zorgvuldig achter me gesloten had, zakte ik bij de werkbank een beetje door mijn knieën en liet de kalkoen los. Hij viel om, zijn kop sloeg tegen het bovenblad. Ik betastte de vogel. Hij lag op zijn zij en bewoog niet. Ik haalde het olielampje van de muur en stak het aan. Voor me lag als een blauwgroene vloek een pauw. Hij was dood, er kwam bloed uit zijn snavel.¹³¹

Toen hij eenmaal zijn schrik en weerzin had overwonnen, plukte hij de pauw en overhandigde zijn moeder een kalkoen voor kerst. Een lichtpuntje na de zwartste advent uit het leven van het gezin. ‘De kersttafel zag er feestelijk uit. De kalkoen was goudbruin gebraden en verraadde niets van zijn oorspronkelijke kleur. Mijn zuster had zelfs papieren manchetjes met franje om de poten gestoken en takjes hulst op de rand van de schotel gelegd. Mijn moeder had een salade gemaakt van geraspte suikerbiet, het laatste scheutje azijn en een appel die zij van een vriendin gekregen had. De bloembollen leken op gepofte kastanjes en aan de jus was niet te zien dat de vogel in een mengsel van vaseline en ranzig rundvet was gebraden. Mijn vader vouwde zijn handen voor het gebed.’¹³²

Voor de kerstmaaltijd was Anneke Maarsen ook uitgenodigd. Ze kan zich nog herinneren wat een indruk dat maakte. ‘Er kwam verrukkelijk gebraden vlees op tafel. Dat had ik al tijden niet meer geproefd. Jan at er nauwelijks van.’

Toen Jan en Anneke van tafel liepen vroeg hij haar: ‘En, vond je het lekker? Weet je wat je hebt gegeten?’

Zij vroeg: ‘Kalkoen?’

‘Nee,’ zei hij, ‘pauw.’¹³³

Hongerkunstenaar

Het viel Jan zwaar om terug in Oegstgeest te zijn. ‘Ik kon thuis niet meer aarden, ik was te lang weg geweest. Ik liep maar doelloos door het huis, van mijn zolderkamer, waar het te koud was om lang te blijven, naar beneden.’¹³⁴

Jan Vermeulen was ondergedoken. Waar wist hij niet. Af en toe zocht hij Wim de Kler op, die niet durfde onder te duiken, maar af en toe graafwerkzaamheden verrichtte voor de Duitsers in Katwijk.¹³⁵ Jaap Grobbe was gevlucht naar Frankrijk. Vaak deed Jan helemaal niets. ‘Er zat niets anders op dan zoveel mogelijk te blijven liggen en heel langzaam te leven.’¹³⁶

Vader Wolkers ergerde zich al snel weer mateloos aan zijn zoon. In ‘Polyphemus op zolder’ zeggen de zoon en zijn vrienden tegen de vader: “Ogenschijnlijk doen we wel niets, maar we mediteren en filosoferen. Dat is een soort Boeddhisme. We zijn de grondlegger van een nieuwe godsdienst.”

“Een nieuwe godsdienst,” zei m’n vader verachtelijk. “Godsdienst heeft de mensen iets te bieden. Wat hebben jullie te bieden? Niks! Helemaal niks!” Hij draaide zich om en liep geïrriteerd weg.¹³⁷

Soms sloeg ergernis om in woede – en stonden vader Wolkers en zijn zoon met de koppen tegen elkaar. Als het gedrag van Jan hem niet beviel, dan haalde hij uit. ‘Vader sloeg Jan met de vlakke hand op zijn gezicht,’ zegt Janna.¹³⁸

In ‘De ontmaskering’ vertelde Wolkers over een ruzie met zijn vader nadat hij met Janna in de winter van 1944 in het bos bij Oud-Poelgeest was gaan wandelen. Dat deden ze vaker. ‘Geilheid en bescherming van het jonge meisje,’ noteerde Wolkers in zijn dagboek.¹³⁹ In het verhaal vertelt de jongen aan zijn zusje Eva dat hij tussen de doodse stammen van Oud-Poelgeest de schim van Gerrit heeft gezien. Ze wordt doodsbang.

“Heb je in je broek gepist,” vraag ik genotzuchtig.

Ik duw haar van mij af, trek haar rok omhoog en voel tussen haar dijen. Het is er vochtig en warm. Tussen haar voeten zijn kleine gaatjes in de sneeuw.¹⁴⁰

Als ze thuiskomen, is de vader razend over wat zijn zoon zijn zusje heeft aangedaan. “Je bent van de duivel bezeten,” zegt hij nadrukkelijk. “Wat jij doet is niet menselijk meer, dat is demonisch. In plaats van de nagedachtenis aan je broer in ere te houden, haal je die door het slijk.”

Hij spreekt zo heftig, dat er spetters op mijn gezicht komen.

“Kunt u niet tegen mij spreken zonder in mijn gezicht te spugen,” zeg ik treiterig langzaam.

Mijn vaders arm schiet uit en met de vlakke hand slaat hij mij op mijn linkerwang. Het is of mijn hoofd er voor de helft afgeslagen is, een gevoel dat nog versterkt wordt doordat er een straal bloed uit mijn neus over mijn lippen langzaam naar mijn kin loopt.¹⁴¹

Eenmaal, na een ruzie, was Jan naar zijn zolderkamer gegaan en had geweigerd er nog af te komen. Hij liet niemand binnen en hield de deur op slot. Toen heeft vader Wolkers aan Anneke gevraagd: ‘Kan jij gaan en met hem praten?’

‘Dus zijn vader stuurde mij naar boven,’ herinnert Anneke Maarsen zich, ‘terwijl dat niet betamelijk was. Dat hóorde niet, maar zijn vader stond het wel toe. Jan liet mij binnen, maar bleef weigeren om naar beneden te komen. Zijn ouders hebben me toen naar de tram gebracht, ze wilden me niet alleen over straat laten gaan toen ik weer naar huis moest. Er was iets tussen Jan en zijn vader wat niet klopte. Ik denk dat zijn ouders hoopten dat ik hem in het gareel zou houden.’¹⁴²

Flarden van de ruzie keren terug in Wolkers’ verhaal ‘De verschrikkelijke sneeuwman’. Herman doet het voorkomen of hij blind is geworden na een ongeluk. Hij omwikkelt zijn ogen met wit verband en wordt daarom door zijn zuster pesterig ‘de verschrikkelijke sneeuwman’ genoemd. Hij weigert zijn kamer te verlaten en krijgt bezoek van zijn vriendinnetje. Achter zijn verband kan hij haar veilig bespieden.

‘Ze legde haar handen op zijn dijbeen. Voor ’t eerst zag hij de plaats aan haar rechterhand waar een tramongeluk een einde had gemaakt aan de mazurka’s van Chopin. Ze was een paar jaar geleden op een vluchtheuvel gevallen, met haar hand op de rails, terwijl ze op weg was naar het conservatorium. Een passerende tram had er twee vingers afgereden.

Er bestaan anders genoeg werken voor de linkerhand, dacht Herman.¹⁴³

Anneke mist inderdaad twee vingers, die eraf zijn gereden toen ze op een spiegelgladde dag uit de tram sprong en onder de wielen terecht kwam. ‘In Voorschoten werd ik er wel mee gepest,’ zegt Anneke. ‘Daar trok ik me niets van aan. Jan vond het ook niet erg. Die had me zo leren kennen.’¹⁴⁴

In ‘De verschrikkelijke sneeuwman’ ziet Herman tussen de kieren in het verband hoe zijn meisje haar verminkte rechterhand in de handpalm van de linker- houdt. “‘Het is vreemd zo snel als het voelen het zien vervangt, want ik ben toch pas één dag blind,” zei hij. “Ik bedoel het aanvoelen hoe de situatie is in een ruimte die je kent. Ik zie je helemaal voor me op de divan. Eerst zat je met je handen in elkaar op de rand. Nu ben je languit op je buik gaan liggen en wacht tot ik je kom strelen.”¹⁴⁵

Jan had er een sardonisch genoeg in om te plagen, maar werd zelf geplaagd door de angst om blind te worden. Hij stelde zich voor wat er zou zijn gebeurd als hij bij het ongeluk in de wieg zijn zicht had verloren. Het litteken op zijn hoofd kwam tot vlak bij zijn linkeroog. Hij maakte van zijn angst theater. Dan strompelde hij tastend door de straten van Leiden en botste overal tegenaan. ‘Dan hoorde ik de mensen fluisteren: ach gut, die stakker.’¹⁴⁶

Hij moest er niet aan denken dat hij niet meer kon lezen, tekenen en schilderen. Dat was de enige manier om greep te houden op de wereld om hem heen. Er is een schetsblok van hem bewaard gebleven waarin hij in de laatste oorlogsjaren heel nauwkeurig het hele bos rond Oud-Poelgeest en de Leidse Hout in kaart heeft gebracht: tekeningen van het kasteel met het boogbruggetje, de bomenlanen, het neogotische kapelletje met de kantelen aan de trekvaart, het Zwitserse chalet ‘Alpenfreude’ van de boswachter dat toen nog op het terrein stond. En de muziektent in de Leidse Hout, waar hij met Wim en de twee meisjes de nacht had doorgebracht.

Op de academie had hij van Bouwmeester en Herman de Voogd geleerd hoe hij een olieverfschilderij moest opzetten. En dat deed hij, *en plein air*, net als de impressionisten. Jan was dat

voor het eerst tegengekomen in het boek *Moderne kunst en ontaarding* van Seerp Anema.¹⁴⁷ ‘Ik zag die titel in de catalogus van de plaatselijke leesbibliotheek en moest het boek meteen lenen. Moderne kunst en ontaarding! Dat werd smullen. Want had mijn vader me niet vaak een ontaard kind genoemd als ik op zondag weer het huis uit geslopen was om te gaan tekenen en schilderen in Gods vrije natuur.’¹⁴⁸

Op een van de Remingtons op het distributiekantoor had Jan hele hoofdstukken overgetikt om de essentie van de impressionisten te doorgronden. ‘*De indruk moet iets zijn, maar niets betekenen, geen handelingen, geen verhalen. Toestanden, stemmingen, mensen in een omgeving, droef of vrolijk, wier beeld ons plotseling op het netvlies valt. Als een overhangende tak, die nergens vandaan komt over het schilderij hangt, geniet de impressionist.*’¹⁴⁹

Daarop ging Jan op zoek naar een overhangende tak in het bos van Oud-Poelgeest. ‘Ik heb zelfs een keer een vriend zo gek gekregen om, terwijl ik het stadsprofiel van Leiden schilderde waar zelfs geen struikje in het uitzicht stond, een rijkelijk bebladerde tak op te houden zodat het vergezicht zich onder een groene overwelving uitstreckte. En steeds moest ik tegen hem zeggen dat hij zijn hand iets terug moest trekken want dat die boven de Marekerk in de lucht hing. Want een tak die nergens vandaan komt moest volgens Seerp Anema genieten zijn voor een schilder, maar een hand die zomaar het uitspaniel in steekt is zelfs de meest verwoede impressionist te gortig.’¹⁵⁰

In het archief van Wolkers is nog een vaardig impressionistisch gezicht op Leiden bewaard gebleven. Een aquarel, met potlood gedateerd op 1943. De stad is geschilderd vanaf de grens van Oud-Poelgeest en de Leidse Hout. De Kikkermolen – die er nog altijd staat – is op de voorgrond te zien. En op de horizon zijn duidelijk de Marekerk, de Hartebrugkerk en de toren van het stadhuis te onderscheiden.

Bijna dagelijks ging Jan met zijn schilderkist en zijn schetsblok op pad. Af en toe liet hij, als hij de Deutzstraat verliet, een briefje op tafel achter waarop stond: ‘Ik ben door de Muze gekust.’¹⁵¹

Dat bleef niet onopgemerkt. Een meisje uit Oegstgeest, Doris Schneider, zag hem dagelijks lopen. Zij heeft na de oorlog tegen Wolkers gezegd: 'Jij gaf ons hoop. Terwijl iedereen met voedsel en brandhout liep te slepen, liep jij daar met je ezel.'

'Had jij dan een ezel?' vroeg Wolkers' nog jonge vriendinnetje Karina toen Wolkers haar dat in de jaren zestig vertelde. Hij barstte daarop in schaterlachen uit.¹⁵²

En toen Jan met een van zijn olieverfschilderijtjes uit Poelgeest terugkwam, 'de verf zat er zo dik op dat de insecten erin vastgekleefd zaten', zei Jacques de Vink tegen hem: 'Dat heb je er verdomd potig opgezet.'¹⁵³ Onder invloed van De Vink zette Jan op een aquarel van een paar grazende koeien: 'werkers'.

Vader Wolkers zei vaak tegen Jan dat je van de kunst niet kan eten. Maar dat was in de Hongerwinter toch niet helemaal waar. Jan stapte op zijn fiets zonder banden, ratelde erop naar de Haarlemmermeer, zette zijn ezeltje in de koude polder voor een boerderij en begon te schilderen. Hij hanteerde een pover palet: voor dure verftubes had hij geen geld en voor het wit gebruikte Jan een tube tandpasta. Maar hij zette door. En verkocht de schilderijtjes aan de boeren voor twintig pond tarwe, een half mud aardappelen of een stuk spek.

In zijn herinneringen aan die vroegste schildertijd heeft Wolkers beschreven dat er eens op het erf van een boerderij waar hij zijn veldezel had neergezet een nieuwsgierige kip kwam scharrelen. 'Ze pikte een paar keer in de veter van mijn schoen in de veronderstelling dat een worm zich in de winterkou gewaagd had, maar toen dat geen maagvulling opleverde ging ze met haar brutale snavel tussen de tubes verf wroeten tot op de bodem van de zware noten houten schilderkist die ik van Bouwmeester in bruikleen had gekregen. Het deksel stond precies in evenwicht open. Ik hoefde er maar een tikje met mijn schoenpunt tegen te geven om het dicht te laten vallen. Ik zette er mijn voet nog op maar ik geloof niet dat dat echt nodig was. Het beest was volkomen geguillotineerd. Het plumpe lijf fladderde en spartelde nog wel maar toen ik het deksel opendeed hing de kop naar binnen als een geknakte

bloem. Rustig schilderde ik verder terwijl dat verenlichaam met opengesperde cloaca uitsidderde.¹⁵⁴

Nadat hij zijn schilderijtje had verkocht aan de boer, opende hij thuis Bouwmeesters schilderikist. Naast de platgedrukte kip lag er op de bodem een gaaf bruin ei.¹⁵⁵

Jan verkocht ook weleens een schilderijtje aan bekenden. Of gaf er eentje weg. Aan de ouders van Wim de Kler verkocht hij een melancholiek bomenlaantje dat hij in Oud-Poelgeest had gemaakt. En aan Anneke Maarsen schonk hij een olieverfschilderijtje van de ondergaande zon boven Oud-Poelgeest. Op de achterzijde signeerde hij het voor haar.

“Herfst-avond”

Aan Anneke Maarsen.

J Wolkers

11-1944

En hij ging zitten aan het slootje voor de dijk van de ijsbaan, waar een oude eik met vijf knoestige takken staat. Vier als vingers omhoog, een als duim opzij. Er is een prachtige tekening van de oude eik uit maart 1945 bewaard gebleven.

‘Ik heb daar echt als hongerkunstenaar, al maanden spaarzaam gevoed met tulpenbollen en suikerbieten, vermagerd tot op het bot, in de doordringende maartse koude, uren geconcentreerd zitten werken aan deze tekening van een oude eik achter Poelgeest. In die tijd wilde ik in de aarde onder zijn machtige stam begraven worden, omdat ik dacht – zoals bijna alle uitgeteerde landgenoten – dat ik de hongerwinter niet door zou komen. Als mijn vrienden mij op de bosgrond naast die tekening hadden gevonden, zouden ze vast gemompeld hebben: “Zo sterft een held.”’¹⁵⁶

Een sterk staaltje zelfspot. Toch kan de ironie niet verhullen hoe belangrijk de tekening van die onverwoestbare eik was. De oude boom stond symbool voor hoe hij de verschrikking van het noodlot met een scherp potlood kon weerstaan. De oorlog, de

honger en de dood van zijn broer – ze maakten elke lijn die hij zette grimmig.

Het was het enige wat Jan in de Hongerwinter kon doen om overeind te blijven: ‘Ik moest tekenen. Voor mezelf, om te kunnen blijven bestaan.’¹⁵⁷

Het tillenbeest

Op 26 maart 1945 vertelde Jans vader hem, ‘met een bijna plechtige juichstem alsof Christus op de wolken was verschenen’, dat generaal Montgomery er de dag tevoren in was geslaagd om bij Wesel de Rijn over te steken.¹⁵⁸ De bevrijding was nu echt in zicht.

Er heerste een sfeer van opwinding, angst en blijde verwachting. ‘Tijdens de kou was de honger afschuwelijk en angstaanjagend geweest, maar in de eerste warme voorjaarszon waarin gewoon de kieviten over de naar bloed en darmen stinkende fronten terugvlogen uit het zuiden, werd het een krankzinnige ongerijmdheid. Die blauwe lentelucht vol van verwachting en zo hier en daar een krokus en een sneeuwklonk die tussen de afgeknotte stammen het er maar op waagden en de mensen in lompen en vodden die waterig opgezet van de hongeroedeem van hun eigen stank probeerden weg te lopen.’¹⁵⁹

Jan werd door het warme voorjaar het huis uit gestoomd. Hij zwierf hele dagen door het dorp, de Leidse Hout en Oud-Poelgeest. Overal in het dorp en de parken en bossen waren bomen tot de knoesten afgezaagd. Het hout was voor de kachels gebruikt. De Duitsers hadden zelf in het bos van Oud-Poelgeest honderden bomen gekapt.¹⁶⁰ Het kasteel stond aan het einde van de oorlog leeg.

Wolkers schreef in *De walgvogel* dat Duitse officieren het na Dolle Dinsdag halsoverkop zouden hebben verlaten, maar die zijn er nooit gelegerd geweest. Wel werd het kasteel gevorderd en daarbij raakte het zwaar gehavend.¹⁶¹ Een enkele Duitse soldaat was achtergebleven om in het koetshuis op de paarden te passen.

In een van de laatste oorlogsmaanden heeft Jan ingebroken in het dichtgespijkerde kasteel. Via een achterdeurtje boven de kasteelvijver, dat toegang bood tot de keuken waar zijn vader de kantine had beheerd, glipte hij naar binnen.

In 'Het tillenbeest', het verhaal waarmee Wolkers in 1959 in *Tirade* als prozaschrijver debuteerde in de letteren, loopt de hoofdpersoon door de hoge kasteelzalen waarvan de wanden bedekt zijn met gobelins. 'De Duitsers hadden er grote stukken uitgesneden. Waar eens een vluchtend hert of een wild zwijn gestaan had, steigerde een paard met ruiter voor een wak van kalk en baksteen. Een minnaar maakte een hoofse buiging voor een zuiver vierkant. De schoorsteenmantel lag vol met stroken linnen.'¹⁶²

Zijn oog viel op twee marmeren sfinxen ter weerszijden van de grote spiegel op de schoorsteenmantel. Koele, zelfbewuste, paarsrode wezens met grote vleugels en pronte borsten. Jan wrikte er een los en zeulde die mee naar huis. In de Deutzstraat werd er erg om het beeld gelachen. Zijn moeder geneerde zich voor de weelderige voorgevel van het stenen beest. Bij de familie Wolkers werden borsten 'tillen' genoemd. 'Moet je hem niet aan de tillen nemen,' vroeg zijn vader aan zijn moeder als er weer een baby schreeuwend van honger in de wieg lag. 'Het tillenbeest, zei iemand. Het tillenbeest, zei toen iedereen.'¹⁶³

De volgende dag ging Jan terug om het pendant van het tillenbeest te halen. Samen met een vriend. 'Die vriend,' staat er in Wolkers' debuutverhaal, 'was een bleke donkere jongen, aan wie het lezen van de poëzie van Piet Paaltjens niet was voorbijgegaan zonder sporen in zijn gelaatstrekken achter te laten. Met moeite kon ik hem ertoe krijgen mij door een kelderraam te volgen het kasteel in.'¹⁶⁴

Die bleke jongen heette Jan de Heer. Hij was opgegroeid in de Johan de Wittstraat in de Raadsherenbuurt, en al jong wees geworden. In het laatste oorlogsjaar zat hij ondergedoken bij de weduwe Filippo op de Endegeesterstraatweg. Haar huis was een broeinest van illegale activiteit. Een van zijn medeonderduikers daar had tegen De Heer gezegd: 'Je moet eens met Jan Wolkers

gaan praten, die heeft dezelfde interesses als jij.¹⁶⁵

Ook Jan de Heer was gefascineerd door kunst en kon goed tekenen. Zijn voornaamgenoot nam hem mee naar Oud-Poelgeest. ‘Jan kende de weg in het kasteel,’ herinnerde de negentigjarige De Heer zich in een interview met de *Oegstgeester Courant* in 2013. ‘In de zuidzaal, aan de achterkant van het kasteel, zette Jan zijn mes in de fraaie linnen wandbespanning waarop romantische landschappen waren geschilderd. Dat linnen gebruikte hij weer voor zijn eigen kunstwerken. Als ik mijn ogen dichtdoe, zie ik het nog zo voor me, en hoor ik het geluid van het mes in het behang. Het klonk verschrikkelijk. Hij probeerde door te kuchen het geluid van het scheurende behang te maskeren.’¹⁶⁶

Jan de Heer tilde een grote ovale spiegel van de wand. Jan Wolkers wrikte het tweede tillenbeest los van de schouw in de Drakenzaal – genoemd naar de draken op het behang. Samen droegen de jongens hun buit naar het hek om het terrein van Oud-Poelgeest. ‘Buiten het kasteel,’ schrijft Wolkers, ‘bleek dat de spiegel te zwaar was, dat we hem om beurten zouden moeten dragen. Ik besloot het tillenbeest zolang in het bos achter te laten. Terwijl mijn vriend wachtte, leunend op de spiegel als een ridder op zijn schild, liep ik tussen de bomen door naar een kuil die bedekt was met dorre bladeren. Ik stootte het zware stuk marmer van mij af. De stront spatte omhoog.’¹⁶⁷

In het verhaal verdwijnt de marmeren sfinx in een van de latrines die soldaten op het terrein hebben gegraven. Nadat de jongen de sfinx van zich heeft afgeworpen, komt iets anders bovendrijven uit de stront. ‘In de krater die het tillenbeest in de stinkende bruine massa had geslagen zag ik het half verteerde gelaat van mijn zuster, zwart als de geprepareerde huid van een indianenhoofd. Even maar.’¹⁶⁸

De zuster had aan de ‘wellustziekte’ geleden. ‘Ze leefde niet met één Duitser, maar met hele troepen tegelijk. Als zij een kazerne of kamp binnenkwam, schopte ze haar broek uit, die weldra in de mast wapperde. Ze ging van hand tot hand, werd doorgegeven als een besmettelijke ziekte.’¹⁶⁹ Aan het eind van de oorlog is ze

spoorloos verdwenen, totdat haar half verteerde gelaat even opduikt uit de stront.

Wolkers combineerde voor deze ‘zuster’ de karaktereigenschappen van twee van zijn eigen zusters. Wolkers’ zuster Janna leed inderdaad aan de wellustziekte. Maar Janna was geboren in 1932 – en tijdens de oorlog nog te jong om van hand tot hand te gaan. De haat die de hoofdpersoon van ‘Het tillenbeest’ voor zijn zuster koesterde, was gebaseerd op Jans afkeer van Tini, zijn oudste zuster. In een interview in 1964 noemde Wolkers haar nog ‘een rotmeid’ en ‘een krenge van een zuster’. ‘Maar denk niet dat ik dat verhaal verzonnen heb om haar een hak te zetten, toen ik dat verhaal schreef dacht ik geen moment dat het gepubliceerd zou worden.’¹⁷⁰

Het beeld van de wapperende broek in de mast hoorde Wolkers van zijn eerste vrouw Maria de Roo, die een vriendinnetje had dat tijdens de oorlog niet van onbesproken gedrag was. ‘Als die het soldatenkamp in kwam, ging de broek van haar gat en in de mast.’¹⁷¹

Meer dan zeventig jaar na de bevrijding was de schouw van de Drakenzaal in kasteel Oud-Poelgeest leeg. Beide tillenbeesten waren verdwenen. In 2013 kwam de directie van het kasteel erachter dat de marmeren sfinx die Wolkers had gestolen jarenlang bij zijn ouders in de woonkamer had gestaan. En na hun dood was verhuisd naar Annelies, de jongste zuster van Jan. Zij schonk het beeld terug aan het kasteel.

Daarop ging men op zoek naar het tweede tillenbeest. Jan de Heer werd gevonden. Die was, bijna zeventig jaar na de diefstal, niet erg te spreken over het fabuleren van Wolkers: ‘Jan was geniaal in het vertellen van verhalen die niet altijd de gehele waarheid weergaven.’¹⁷²

Decennia eerder had hij zich al eens gemeld na een lezing om te zeggen dat hij het maar niets vond om als een angstige, bleke jongeling te worden gekenschetst.¹⁷³ En waar het de inbraak betrof: Wolkers had volgens De Heer de marmeren sfinx gewoon in het bos achtergelaten – van rondspattende stront kon hij zich niets

herinneren – en die spiegel was helemaal niet te zwaar om zelf te dragen.

De gestolen spiegel had Jan de Heer nog wel een probleem bezorgd. Toen beide jongens bij het gietijzeren hek van Oud-Poelgeest aankwamen, werden zij staande gehouden door een NSB'er. Die man stond daar om te voorkomen dat mensen illegaal hout konden meenemen uit het bos. De NSB'er liet Jan de Heer zijn spiegel inleveren en leverde hem uit aan de politie. De Heer zou de nacht doorbrengen in de cel onder het gemeentehuis van Oegstgeest aan het Wilhelminapark. Zijn potloodtekening van de donkere cel, waarin het licht door de getraliede ramen naar binnen valt, bestaat nog.

Ligt het andere tillenbeest nog, onzichtbaar in de aarde, op de bodem van een latrine? Het zou kunnen. De latrines waren er, zoveel is zeker. De Gele Rijders, die Jans vader bediende, groeven ze tijdens de mobilisatie van 1939. Er bestaat nog een foto waarop een regiment artilleristen op een rijtje onder een haastig getimmerd afdak zit te poepen. Op de liggende houten balk boven hun hoofd staat: 'Villa Bloemlust'.¹⁷⁴

Op zondag 5 maart 1972 reed Wolkers met zijn vriendin Karina en zijn zoon Jeroen naar Oegstgeest. 'We rijden nog even Poelgeest in en lopen naar het bruggetje,' schreef hij in zijn dagboek. 'De oude eik in het zilveren licht. De Romeinse of wilde hyacinten komen overal boven de grond. Ik wijs de plaats aan waar het tweede tillenbeest in de latrine is verdwenen.'¹⁷⁵

Van het tweede tillenbeest is, zelfs na verschillende, intensieve speurtochten met een grondradar op het terrein van Oud-Poelgeest, nog altijd geen spoor. Dat zal wel nooit meer worden gevonden. Maar er is een kopie gemaakt van het eerste marmeren dier. Zo houden nu voor de spiegel in de gerestaureerde Drakenzaal van het kasteel toch nog twee trotse sfinxen de wacht.

Zwarte bevrijding

Op de avond van 4 mei 1945 was het plotseling feest in de Deutzstraat. Of er nou een bericht over Radio Oranje was gekomen dat de bevrijding daar was of een gerucht dat het Duitse leger gecapituleerd had, overal werden, uit de ramen van de bovenste verdiepingen, vlaggen uitgestoken. De bewoners kwamen naar buiten en begonnen opgewonden met elkaar te praten.

Jacques de Vink stak de straat over en ging in gesprek met de Duitse soldaten die gedurende de gehele oorlog in de garage aan het werk waren geweest om legervoertuigen aan de praat te houden. In het duister van de garage werd koek uitgedeeld. De monteurs bekeken het vlagvertoon van het rood-wit-blauw niet zonder welwillendheid.

‘Maar ineens stond onder de hoge kastanjeboom aan het begin van de straat,’ herinnerde Wolkers zich, ‘alsof hij uit het stralende jonge groen van het pas uitgelopen lover was neergedaald, een ss-officier in de kracht van zijn leven. Wijdbeens stond hij in zijn zwarte laarzen met een machinepistool onder zijn arm en schalde in onvervalst nederlands met een welopgevoede stentorstem dat iedereen ogenblikkelijk zijn huis in moest en dat de vlaggen binnengehaald moesten worden.’¹⁷⁶

Alles werd doodstil. De mensen op straat waren met angst geslagen en vreesden dat het een bloedbad zou worden. Jacques de Vink maande iedereen tot kalmte. ‘Mensen, ga naar binnen. Waag je leven niet. Laat je niet provoceren door iemand die al met zijn doodvonnis op zak loopt.’¹⁷⁷

Daarop ging iedereen zijn huis weer in. De vlaggen werden weer ingetrokken. Maar er gebeurde nog iets. Een van de Duitse monteurs kwam uit de garage, eveneens met een machinepistool. ‘Met het wapen voor zijn borst ging hij voor de garage staan,’ schreef Wolkers, ‘niet dreigend, maar schlemielig en rustig. Precies zoals je dat moet doen als je tegenover een gewapend heerschap staat dat voor het laatst zijn machtswellust wil botvieren. De ss-er bleef een tijdje roerloos naar de Duitser kijken. Toen

draaide hij zich om en liep met stramme passen de straat uit.¹⁷⁸

Vervolgens liep de Duitse soldaat de garage in. Hij kwam terug met een vergrootglas in zijn hand en gaf het aan Jan. ‘Het was niet zomaar een vergrootglas. Het was er een zoals je slechts bij goede opticiens kunt kopen. Het zat in een verchromd montuur en had een handvat van zwartgelakt hout.’¹⁷⁹ Het vergrootglas heeft Wolkers zijn leven lang gebruikt om mee naar details in zijn beeldend werk te kijken.

De bevrijding had voor het gevoel van de mensen in het westen van het land een eeuwigheid op zich laten wachten. Maar eind april 1940 was die dan toch echt ophanden. Op exact dezelfde plek waar hij op 10 mei 1940 de Duitse Junkers hun parachutisten zag afwerpen, zag Jan op 29 april 1945 door zijn zolderraampje wolken bommenwerpers van de RAF aan de hemel verschijnen. Het regende voedselpakketten.

De dagen erna volgden steeds nieuwe droppings. Op 30 april, de verjaardag van kroonprinses Juliana, wierpen 450 toestellen 1250 ton voedsel uit. Op 2 mei vielen op het grote grasveld in de Leidse Hout honderden pakketten met gevitaminiseerde chocolade, pakken boter en soldatenbiscuits in rechthoekige blikken. Engelse piloten zagen onder zich de wuivende handen van duizenden mensen. Een bollenboer had in een van zijn velden het woord THANKS in bloemen uitgespaard.¹⁸⁰

Op 5 mei, de dag dat de Duitsers in het Wageningse Hotel De Wereld zich gedwongen zagen te capituleren,¹⁸¹ werden radio’s uit hun schuilplaatsen gehaald. De stem van koningin Wilhelmina schalde door de straten: ‘Gij zijt vrij!’¹⁸²

Nu wapperden overal de vlaggen vrijuit. ‘Toen ik de voordeur van ons huis uit kwam,’ herinnerde Wolkers zich, ‘stapte ik als het ware in een feestelijk schilderij van Van Gogh. Parijs, 14 juli 1886. Het was zo stralend dat de verf nog nat leek.’¹⁸³

In zijn essay *Zwarte bevrijding*, geschreven vijftig jaar na de bevrijding, en twintig jaar eerder in zijn roman *De walgvogel* in bijna gelijke bewoordingen, heeft Wolkers beschreven wat er die dag in zijn straat gebeurde – en waarvan hij walgde. Jan zag hoe vier jon-

ge vrouwen werden vastgehouden door mannen van de Binnenlandse Strijdkrachten, in blauwe overalls gestoken en met Hollandse legerhelmen op. Een van hen ging de kapper halen in zijn zaak, die al een tijd niet meer open was geweest. De kapper kwam in zijn witte jas naar buiten. Hij had een kapstoel in zijn ene en een tondeuse in zijn andere hand. Een grote kring mensen ging om hen heen staan.

‘De kapstoel werd in het midden van de kring gezet en een paar mannen drukten een van de jonge vrouwen op de zitting. Toen begon de kapper met de tondeuse het blonde haar weg te knippen van het van angst verwrongen huilende hoofd. Brede banen wit vel werden zichtbaar. Na verloop van tijd ontstond er onder zijn handen een weerloze albasten schedel die zo doorschijnend leek dat je bang was dat hij met de tondeuse ingedrukt zou worden.’¹⁸⁴

Op dat moment reed een vrachtwagen met een aantal van de Duitse soldaten uit de garage langs. Ze vertrokken voorgoed. ‘Toen ze de straat uit reden langs het weerzinwekkende volksgericht, stak een van hen zijn arm met gebalde vuist door het portierraam naar buiten en schreeuwde met een van woede vertrokken gezicht: “Wir kommen wieder mit Stalin!”’¹⁸⁵

Toen Wolkers *Zwarte bevrijding* had gepubliceerd zond hij een exemplaar aan Marten Toonder in Ierland. Die schreef een bedankbriefje. Het viel hem op hoe emotioneel geladen Wolkers’ essay was: ‘Het is eigenlijk maar een klein boekje, maar het bevat zoveel belangrijke gegevens en feiten dat het bijna ontploft. En dat komt natuurlijk vooral door de taal en het temperament waarmee je het te boek hebt gesteld. Ik geloof niet dat er iemand is die het zo kan neerzetten als jij. En ik heb een heel klein beetje recht van spreken omdat ik ook met die na-oorlogse tijd bezig ben, zodat ik weet wat toen de emoties waren. Die zijn namelijk niet gemakkelijk weer te geven, en de huidige generatie heeft er een tamelijk mal idee over, waar je moeilijk doorheen kan breken. Theun de Vries heeft er wel iets goeds over geschreven, vol dramatiek, en ook wel realisme. Maar ik ben bang dat hij het niet levend kan maken voor deze tijd.

Ik prefereer jouw ontploffing, die ondanks alle geweld nergens depressief is. Dat is een grote verdienste, waar ik bewondering voor heb.

Het hoogtepunt vond ik de kaalknip-scène. Die raakte mijn gevoelsmembraan in de roos, zonder dat het een moment sentimenteel was.

De bevrijding wás zwart, ondanks de geweldige opluchting.¹⁸⁶

Uit alle hoeken en gaten keerden mensen terug van hun onderduikadressen. ‘De eerste weken na de bevrijding waren een slaapwandeling door een labyrint van spiegelbeelden. Er was een grote beroering langs de wegen van groepen mensen die in hun vale plunje overal heen trokken, waarbij men de trottoirs leek te vermijden.’¹⁸⁷

De drie zonen van dominee Eringa waren midden in de Hongerwinter vanuit Oegstgeest in een vrachtwagen met een hout- of kolengasgenerator naar familie in Groningen gebracht, waar meer voedsel was. Vlak na de bevrijding hoorden zij dat hun vader in een preek tekeer was gegaan tegen het kaalscheren van moffenmeiden. Na wekenlang zoeken naar vervoer waren de zonen Eringa per vrachtwagen terug naar Oegstgeest gebracht, en belden aan bij hun ouderlijk huis aan het Wilhelminapark 23. ‘Ons zusje, dat in haar nachtponnetje opendeed,’ herinnerde Jan Pier Eringa zich, ‘barstte in snikken uit toen ze haar broertjes zag staan.’¹⁸⁸

Wolkers’ vriend Jaap Grobbe was naar Frankrijk gevlucht, in Besançon terechtgekomen en later in Génissiat, vlak bij Zwitserland. Hij was daar in contact gekomen met de Résistance en saboteerde er met kneedbommen bruggen, spoorlijnen en locomotievenloodsen. Jaap was een aantal malen aan de dood ontsnapt bij razzia’s en controles, maar werd steeds net gered door zijn vervalste Carte d’Identité waarop stond dat hij afkomstig was uit Lotharingen. In februari 1944 werd hij bevrijd en was daarna naar Parijs gegaan, waar hij had deelgenomen aan de gevechten om de bevrijding van de stad.

In mei 1945, maanden nadat zijn familie en vrienden ook maar iets van hem hadden vernomen, keerde hij terug naar Leiden. Hij

stapte de keuken van zijn ouderlijk huis aan de Rijnsburgerweg binnen en zag zijn moeder bezig aan het aanrecht. 'Moeder,' zei Jaap, 'zijn de aardappels klaar?' Ze schrok zich wezenloos.¹⁸⁹

Voor sommigen was de bevrijding te laat gekomen. Paul Se-gaar, de verzetsman uit de Deutzstraat, had nadat hij was vrijgela-ten weer actief aan het verzet deelgenomen. In augustus 1944 was hij opnieuw gearresteerd en naar Bergen-Belsen afgevoerd. Op 10 april 1945, vijf dagen voor het kamp bevrijd zou worden, was hij gestorven.

Voor Jan was de bevrijding niet alleen 'zwart' vanwege het verdriet over degenen die de oorlog niet hadden overleefd, en de rouw om zijn gestorven broer en kleine zusje. Hij werd getroffen door het plotselinge contrast tussen de triomf van de dood tijdens de oorlog en de tuin der lusten waarin de wereld na de bevrijding als bij toverslag scheen te zijn veranderd.

Met zijn vrienden ging Jan in de Meelfabriek in Leiden werken. Ze sorteerden het voedsel dat door de geallieerde vliegtuigen op het vliegveld Valkenburg was gedropt en in grote vrachtwagens en wit besterde legerwagens naar de fabriek was gebracht. 'De duistere hangargrote fabriekshal was een reusachtig labyrint van huizenhoge stapels dozen en zakken. De zoete geur van kapotgeslagen blikken met biscuits en chocolade was bedwelmend, alsof je een katholieke kerk binnen kwam waar overdadig met wierookvaten gezwaaid was.'¹⁹⁰

Jan moest de gedropte voedselpakketten op vliegveld Valkenburg ophalen en in vrachtwagens laden. 'Toen ik de eerste keer kwam maakte een panische angst zich van mij meester. Het gras van het vliegveld was asgrijs. Erboven hing een poederachtige wolk waarin menselijke wezens zich traag en gebogen voortsleepten onder een walgelijk verstikkend spinrag. Even flitste het door mij heen dat Hitler met zijn geheime wapen had toegeslagen om in zijn ondergang ons allemaal mee te slepen. Of dat de Amerikanen per ongeluk in plaats van voedsel een vernietigingsmiddel hadden afgeworpen. Tot ik zag dat die mensen daar in de verte zich niet voortsleepten met afgrijselijke gezwellen en verminkin-

gen, maar gebukt gingen onder zakken meel die gebarsten waren zodat de inhoud langs hun lichamen stroomde.¹⁹¹

Na de Hongerwinter wentelde men zich in het voedsel. ‘Zo veel voedsel dat je er wel in kon zwemmen en onderduiken. Dat het op een walgelijke manier verkwist en ermee gespot werd.’¹⁹² Vrachtwagen na vrachtwagen, vol met blikken Meat & Vegetables, worsten, biscuits, chocolade en thee- en melkpoeder reed van het vliegveld terug naar de stad.

Het deed hem denken aan het verhaal van Leidens Ontzet in 1574, toen de geuzen na de Spaanse belegering de hongerende bevolking haring, wittebrood en hutspot waren komen brengen. Sommige Leidenaars hadden zich toen letterlijk te barsten gegeven. In *De walgvogel* kan een van de vrienden zich niet beheersen. Hij valt hongerig aan en snijdt het ene na het andere blik worsten open. ‘Piet leek wel de Nederlandse leeuw. Hij nam steeds zo’n hele bos van die lange worsies in zijn klauw, vrat ze aan beide kanten weg en propte dan de resten op zijn handpalm naar binnen. Het ene blik na het andere. Met vet en dril. Toen we de hobbelige Leidse straten doorreden lag hij al met een bleek vertrokken smoel over de achterklep en liet voor de skeletmagere verwonderde Leidenaars een walgelijk spoor na van hutspotgulzigheid.’¹⁹³

Volgens Jan de Heer, die ook heeft geholpen bij het sorteren van de voedselpakketten, en die zijn zakken volstopte met theestof dat op de grond was gedwarreld, werd Jan al snel weer weggestuurd bij de Leidse Meelfabriek. ‘Dat was blijkbaar niet helemaal goed verlopen,’¹⁹⁴ stelde De Heer zuinigjes vast.

De jongens waren te verzwakt en geestelijk te veel uit hun evenwicht om nog wilskrachtig en idealistisch de mouwen op te kunnen stropen. ‘We hadden de dood van te dichtbij in de holle oogkassen gekeken. We hadden gestolen, geroofd, gekaapt om van dag tot dag het leven te rekken. Soms denk ik wel eens dat we op de rand van kannibalisme hebben gebalanceerd, in die verworden wereld van honger en dood, in die wereld van het recht van de hongrigste.’¹⁹⁵

Algauw onttrokken zij zich aan het sjouwen en stapelen. ‘We

lagen in hollen van zakken meel en dozen met eigeelpoeder als in verlaten duindalen met leidse meiden, die zo wit en mager waren als middeleeuwse madonna's, te kroelen en te vrijen, meiden die zich avond aan avond met stakerige drift met de bevrijders een geslachtsziekte jitterbugden, zodat we na een paar weken allemaal met een druiper rondliepen.¹⁹⁶

Op 8 mei 1945 waren de Canadezen Leiden binnengekomen. Jan heeft ernaar staan kijken, op de hoek van het Gangetje en de Breestraat, waar een uitzinnige menigte zich had verzameld om de legerwagens en jeeps van de Royal Canadian Army te zien binnenkomen. Er werd woest met vlaggen gezwaaid. Veel Leidenaren schudden de handen van hun bevrijders, kregen hier en daar een sigaret of een stuk chocolade toegeworpen. Meisjes wierpen zich op de jeeps en reden een stukje mee op schoot bij een Canadese soldaat.

Een deel van de geallieerde troepen werd gestationeerd bij Oud-Poelgeest. Toen ze bij het hek van het kasteel aankwamen, stond iedereen te roepen, juichen en zingen. Captain Robert Ryder herinnerde zich: 'Men and women, old and young, were singing The Wilhelmus with tears running down their faces.'¹⁹⁷

Zo kwam het terrein rond het kasteel opnieuw vol legertenten en militaire voertuigen te staan. In Jans ogen veranderde het hemelse bos van zijn jeugd in een kermis uit de hel. Vol bronstige duivels in jeeps en op Harley-Davidsons. 'Schaamteloos,' herinnerde Wolkers zich, 'goiden de geüniformeerde geweldplegers in tomeloze vaart de meiden als schoven over hun hoofd, zodat je de gonorroevlekken in het kruis van hun broekjes zag zitten. Hi babereba!'¹⁹⁸

In het dorp ontstonden tal van verhoudingen tussen de jonge, gebronsde en weldoorvoede Canadezen en de uitgemergelde meisjes uit Oegstgeest. Drie van Jans zusters wierpen zich in de armen van Canadezen. 'Allemaal hebben ze voor heel wat kreukels gezorgd in uniformen van geallieerde soldaten.'¹⁹⁹

De kakikleurige uniformen werden na verloop van tijd op zondagen gesignaleerd tussen het zwart der uitverkorenen in de gere-

formeerde kerk van dominee Eringa. ‘En het was aandoenlijk om te zien hoe die door het gruwelijk krijgsbedrijf en door vloeken en schunnig taalgebruik strakgetrokken monden de lofzangen probeerden mee te haspelen uit de liefdevol voor ze opgehouden psalmboeken. Thuis een lam, ter slag een held.’²⁰⁰

De wereld van Jan stortte in. Schilderen in Oud-Poelgeest, waar hij zich gedurende de Hongerwinter mee overeind had weten te houden, was zinloos geworden. ‘De bossen in de omgeving, waar ik zo vaak had zitten schilderen en tekenen, stonden vol legerauto’s en tanks, en de ketelmuziek van de gamellen bij de keukenwagens en het dronkevroutsgeskoer van menige Jan-Steenscène gevat in de driehoekige lijst van een open legertent overstemde het gezang van de vogels. Struiken en heesters hingen vol met de verleppeus van gebruikte condooms alsof er een weerzinwekkende bloei was uitgebroken van die lellen der lust.’²⁰¹

Niemand had meer oog voor hem. Dacht hij. ‘Je bestond niet meer, je telde niet meer mee want je had geen vlees aan je lichaam, geen zaad in je kloten. Je kon in je wankele broosheid slechts toeschouwer zijn van die liederlijke honger naar lust.’²⁰²

Toch is hij niet alleen toeschouwer geweest. ‘Een poosje gelede,’ schreef Jan aan Anneke Maarsen, met wie het in januari 1945 uit was gegaan, ‘ben ik met Venerische ziekte besmet. Gelukkig dat ik gauw onder behandeling ben gegaan, anders kan zoiets ernstige gevolgen hebben. Ach ja, ik heb verschillende misstappen op m’n geweten, dat mag je gerust weten.’²⁰³

Op een feest vlak na de bevrijding is hij met een meisje, Annie heette ze volgens een notitie in Wolkers’ dagboek,²⁰⁴ in het gras gaan liggen bij het Schuttersveld in Leiden. Niet ver van het station en de Steenstraat, waar de meisjes flaneerden. Daar heeft Jan voor het eerst geneukt. In *Een roos van vlees* heeft Wolkers het beschreven: ‘Je kan het goed, zei ze. Ik zei niet dat het de eerste keer was. Ik zag haar gezicht steeds even in het witte licht, voos en gulzig, alsof ze mij wilde opslurpen met haar donkere ogen. Ik rook dat ze rot was. Veertien dagen later zei de dokter in het ziekenhuis geruststellend tegen mij, dat ik me niets moest aantrekken van

zo'n gewone druiper. Dat half Nederland daar sinds de bevrijding mee rondliep.²⁰⁵

Jan schaamde zich kapot en moest aan Annie gaan vertellen dat hij een druiper van haar had gekregen. 'En toen zou ik het haar gaan zeggen,' schreef Wolkers zevenentwintig jaar later in zijn dagboek, 'maar toen ik met haar tussen de struiken lag, neukte ik haar nog eens. Druiper of geen druiper.'²⁰⁶

10.000 jaar 2 ct in de week!

In de eerste dagen na de bevrijding is Jan op zoek gegaan naar Bouwmeester. 'Misschien,' staat er in *De walgvoel*, 'had die zich wel doodgevochten op De Burcht met zijn kornuiten.'²⁰⁷ Hij kwam er al snel achter dat zijn schilderdocent was gearresteerd. Op 7 mei om 22.00 uur precies was Bouwmeester ingerekend door leden van de Binnenlandse Strijdkrachten. Dat zal er niet zachtzinnig aan toe zijn gegaan. Bouwmeester behoorde als blok-leider van de WA tot de meest gehate verraders die in Leiden werden opgepakt.

Bouwmeester werd gedwongen tewerkgesteld in een touwfabriek. Daar is hij keihard aangepakt. In een rapport van 26 juni 1945, opgenomen in zijn strafdossier, verklaart hij aan een agent van de politie dat hij in de fabriek geregeld werd geslagen en geschopt en dat men een stengun naast zijn oor had afgeschoten. Omdat Bouwmeester een gehoorprobleem had – dat was de reden dat hij de oorarts Van Iterson en zijn vrouw Van Iterson-Knoepfle had ontmoet – bezorgde hem dat extra schade. Bouwmeester wilde graag bij de radio gaan werken als omroeper. Tijdens de oorlog had hij met goed gevolg een stemtest afgelegd. Maar dat vooruitzicht kon hij met een ernstig beschadigd gehoor wel vergeten.

Na het afschieten van de stengun werd Bouwmeester, zo vertelde hij aan de recherche, met de kolf van dat geweer zo hard op zijn handen geslagen dat hij bewusteloos in een ruim stortte. 'Men

heeft mij vervolgens met water overladen, tot modder laten liggen, tot het weer zoover met mij gesteld was dat ik het werk in de ketting weer kon aanvangen.'

De wachtcommandant van de touwfabriek, A. Koreman, sprak, met deze feiten geconfronteerd, van 'een gesimuleerde oortontsteking van den landverrader'. Hij gaf toe dat hij een bus water over Bouwmeester heen had gestort, maar dat leek hem niet meer dan passend. 'Deze douche had zoo'n goede uitwerking, dat het tempo van lopen verdubbelde.'

Na het horen van Bouwmeesters klacht vroeg de wachtcommandant zich af: 'Moeten ellendelingen, waar Bouwmeester er één van is, behandeld worden als behoorlijke Nederlandsche arbeiders? Moeten zij bij iedere opwelling niet te willen werken in de gelegenheid worden gesteld een rustkuur te ondergaan? Moet er bij niet opvolgen van een bevel krachtdadig worden opgetreden of niet?'

Ten slotte ondertekende commandant Zandbergen van de Politieke Recherche Leiden op 15 juli 1945 zijn eindrapport met de mededeling: 'Na gehouden onderzoek is mij gebleken dat de zogenaamde mishandeling van den Landwachter Bouwmeester op onjuiste gegevens berust.' Hij zou 'een levendige fantasie' hebben. Zijn klachten werden niet serieus genomen. 'Bij onderzoek geen verschijnselen die wezen op een van buiten af inwerkend scherp of stomp geweld.'²⁰⁸

Bouwmeester werd voor zijn misdaden en zijn werk als 'rapporteur' bij de Inlichtingendienst van de NSB veroordeeld tot een gevangenisstraf van twee jaar, tien maanden en acht dagen. Op 1 juli 1945 werd hij overgebracht naar een centraal kamp van bewaring, waar hij veel van zijn tijd heeft doorgebracht in de ziekenbarak. Op 6 april 1948 werd hij weer in vrijheid gesteld.

Pas helemaal aan het eind van zijn leven heeft Wolkers gehoord wat er was gebeurd. Hij vond het verschrikkelijk. In de naoorlogse jaren had hij Bouwmeester nog één keer ontmoet. Bij toeval, toen hij in de Leidse Breestraat op het achterbalkon van een tram sprong. Plotseling stond hij oog in oog met zijn oude leermeester.

Veel hadden zij elkaar niet te zeggen. Maar er was zeker geen sprake van onmin of weerzin. Jan voelde dat Bouwmeester hem onder barre omstandigheden veel had geleerd en hem was blijven beschermen.

‘Het was een vlug kereltje, dat wat in zijn vingers had,’ vertelde Bouwmeester in 1979 aan Theun de Winter. ‘Maar een wildebras, zoals je je een jong veulen voorstelt. Ik heb het altijd een leuke knul gevonden, werkelijk een knul met ruggengraat. Daar heb je onwillekeurig respect voor en dan ben je ook blij als je hoort dat hij het daar in Amsterdam ook weer goed maakt.’²⁰⁹

Tien dagen voor de bevrijding, op 25 april 1945, was Jan De Spin nog tegengekomen in de Leidse Hout.²¹⁰ ‘Hij had in het stralende voorjaarsweer de boerderij van Bremmer zitten tekenen,’ staat in *De walgvogel*, ‘met het bruggetje waarover een paar vreemde mensenwezentjes liepen en de wilg ervoor die midden tussen de stronken van de afgehakte bomen stond maar die zelf overeind was gebleven omdat hij over het water hing. Hij had er met grote letters onder geschreven AU CIEL en daarachter: “au-dessus les nuages des atomes du sol herbié garni de tronc d’arbres que coûte la 2ième guerre du monde”. En zijn naam en de datum. 25 Maart 1945. Ik vond het zo’n verdomd goeie tekening en ik zei dat als ik geld had ik hem wel zou willen kopen. Hij zei dat hij hem aan me zou geven en dat ik hem dan op afbetaling kon krijgen. En toen schreef hij eronder terwijl hij weer zo’n gekke en slappe grijns over zijn kop kreeg: “10.000 jaar 2 ct in de week!”’²¹¹

De tekening van De Spin is bewaard gebleven in het archief van Wolkers – en bevat letterlijk de tekst die in de roman wordt geciteerd.

Jan ging bij het huis van De Spin kijken om te zien of de *bs*’ers hem te grazen hadden genomen. In de Van der Hoevenstraat trof hij de moeder van De Spin verdrietig en in verwarring aan. Een buurman vertelde Jan hoe Herman was opgebracht door een knokploeg. Ze hadden de voorruit moeten inslaan want er werd niet opengedaan. Binnen had De Spin een schilderij gepakt en zich daarmee op zijn eigen hoofd geslagen. ‘Toen ze met hem bui-

ten kwamen,' schreef Wolkers in *De walgvogel*, 'met dat schilderij om zijn nek was de hele menigte voor het huis in gebrul uitgebarsten, want ze dachten dat een van die mannen van de knokploeg hem met zijn eigen schilderijen voor zijn kop had geslagen. En zo was hij, met die scheldende en spottende mensenmassa achter zich aan, de straat uitgevoerd.'²¹²

De Voogd werd overgebracht naar het interneringskamp in Leiden. Zijn moeder maakte zich grote zorgen of het daar wel goed met hem ging. Ze had hem maar een paar keer mogen zien en vond hem zo mager en wit. In een brief van 20 augustus 1945 aan de Politieke Opsporingsdienst vraagt ze om zijn vrijlating: 'Zoover ik weet heeft hij nooit verkeerde dingen gedaan, als lid van de NSB.'²¹³

Zijn moeder benadrukte nog eens dat Herman alleen maar lid was geworden uit angst voor de Duitsers. Hij hoopte zo te ontsnappen aan deportatie. Ze schrijft dat hij een rustige jongen is die eigenlijk alleen thuis redelijk kan functioneren. 'Hij deed niets liever als rustig studeren of museums bezoeken en hield zich weinig of niets met de NSB op. Die jongeman van de B.S. die laatst op zoo'n noodlottige manier aan zijn eind gekomen is, P. van Manen, was een van zijn beste kennissen en ook J. Wolkers [...] is een heel goede vriend van hem.'²¹⁴

Pieter van Manen was een jonge verzetsheld, die vlak na de oorlog deel uitmaakte van de BS. Op 27 juni 1945 demonstreerde hij in een lokaal van de Gevers-Deutzschool in Oegstgeest het gebruik van handgranaten. Toen hij de sluiting van de ontsteking van een granaat draaide, klonk er een sissend geluid. Van Manen schreeuwde naar de aanwezige manschappen dat ze dekking moesten zoeken. Zelf rende hij naar het raam om het projectiel naar buiten te gooien. Maar op het schoolplein was een groep BS'ers aan het exerceren. Toen rende hij naar een hoek van het lokaal en boog zich over de exploderende granaat.²¹⁵ Op 2 juli werd Pieter van Manen onder enorme belangstelling begraven bij het Groene Kerkje. Op een paar meter van Jans broer Gerrit.

Herman de Voogd zou er uiteindelijk beter afkomen. Op 18

december 1945 besloot de procureur om hem op basis van de verklaring van de psychiater, 'sterke neurotische angst voor de Duitse bezetting', en omdat er geen bewijzen waren dat hij enige functie binnen de NSB had vervuld of op enigerlei wijze de staat had benadeeld, weer in vrijheid te stellen.

Jan verkeerde in de lente van 1946 in de veronderstelling dat De Voogd nog vastzat. Hij deed bij het Directoraat-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging Leiden een verzoek of hij hem mocht bezoeken. Op 25 maart 1946 kreeg hij antwoord van commandant Soripada: 'In verband met het feit dat door den Commandant van het Kamp van Bewaring te Leiden een extra bezoek was toegestaan aan den gedetineerde de Voogd H. deelen wij U ter Uwer bediening mede, dat genoemde gedetineerde reeds op 5 October 1945 naar het Kamp Duindorp werd overgebracht.' Niet lang daarna was Herman de Voogd terug naar huis gestuurd.

'De Spin leek voorgoed verdwenen uit mijn leven,'²¹⁶ schreef Wolkers in *De walgvogel*. Maar de geschiedenis kreeg toch nog een vervolg. De moeder van De Voogd wierp zich in 1953 voor de Blauwe Tram, die elke dag om de paar minuten vlak voor hun deur over de Lammenschansweg met hoge snelheid naar de stad reed. En De Spin sloeg daarna aan het zwerven.²¹⁷ Uiteindelijk werd hij opgenomen in een van de psychiatrische klinieken op het terrein van Kasteel Endegeest in Oegstgeest.

Daar heeft Wolkers hem later nog eens opgezocht. Hij wilde met hem praten over alles wat er tijdens de oorlog met hem gebeurd was – en nam een bandrecorder mee. 'Ik dacht: ik krijg nooit van het gesticht toestemming om hem te interviewen. Dus ik heb de bandrecorder in een tas gedaan met de microfoon zo'n beetje bij de opening, zoals men in de oorlog vaak filmde.'²¹⁸

Na het gesprek – De Spin sprak zacht, zat onder de medicijnen – vertrok Wolkers weer. Hij nam afscheid en reed in de auto van de barakken op het terrein naar de toegangspoort, zeker vijfhonderd meter verderop. 'Toen ik bij de poort kwam, zag ik hem staan. Dat vond ik zo raadselachtig. Alsof hij door de lucht gevlo-

gen was. Zo stond hij daar. Grijnzend. Dat is het laatste wat ik van hem gezien heb.²¹⁹

Toen Wolkers thuiskwam, draaide hij het bandje af. Zijn eigen stem klonk helder, maar als De Voogd aan het woord was hoorde je alleen gemompel. Er was niets van te verstaan. In de barakken van Endegeest, op een steenworp afstand van Wolkers' geboortehuis, heeft De Spin zitten schilderen tot aan zijn dood op 4 oktober 1980.

De Apollo van de Côte d'Azur

In de zomer van 1945 dacht Jan om zich heen te zien dat de bekrompen wereld van vóór de oorlog terug zou keren. Alsof er niets was veranderd. 'Tussen al de verzetshelden die even van hun triomf mochten genieten,' schreef Wolkers in 'Zwarte bevrijding', 'doken steeds meer mannetjes op in zwarte driedelige kostuums, die we zo goed van voor de oorlog kenden. Regenten en onderregenten die, als ze niet te openlijk fout waren geweest, de touwtjes weer in handen gingen nemen.'²²⁰

Uit multatuliaanse opstandigheid en zucht naar avontuur meldden Jan en Wim de Kler zich samen aan om als militair naar Indië te gaan en tegen de Japanners ten strijde te trekken. In Wolkers' archief zit nog het bewijs van aanmelding als oorlogsvrijwilliger van de departementen van Marine en Oorlog: 'Dat de ondergeteekende, Jan Hendrik Wolkers, Deutzstraat 7 te Oegstgeest, zich op 23 juli 1945 heeft aangemeld om dienst te mogen nemen als Oorlogsvrijwilliger en als zoodanig onder no. 543 in de door dit bureau in te dienen Verzamellijst is opgenomen'.²²¹

Wim werd goedgekeurd, Jan werd afgekeurd. Op wat men toen 'sensibiliteit' noemde, en wat later S5 werd.²²² De legerpsychiater had hem voor een labiele kunstenaar gehouden, nadat Jan bij de keuring een gedicht van Nijhoff uit zijn hoofd was gaan reciteren:

Wij, aan 't dessert, eenzelvige rebellen,
Ontveinzen 't in ons mijmerend gedicht.²²³

Dichters, die konden ze in Indië niet gebruiken. Jan kon zijn burgerplunje wel aanhouden en werd weer weggestuurd. Hij raakte erdoor in een zenuwcrisis. 'Want wie wil er niet als hij negentien is een mensenreddende held worden?''²²⁴

Het greep hem zo aan dat hij in een vlaag van hysterie dacht dat zijn leven voorbij was en dat hij nooit meer zou kunnen schilderen. 'Ik was verlamd,' schreef Wolkers in *De walgvogel*. 'Of die scheppingsdrift nu de honger en het gevaar verdwenen waren voorgoed over was. Mijn schilderijen had ik van de muur gehaald omdat ze me doodtreurig maakten en met de voorstelling naar de wand gekeerd weggezet. Maar toen mijn vader een keer heftig ruzie met me maakte omdat ik niks uitvoerde trapte ik ze allemaal in elkaar, scheurde het linnen uit de spieramen, stak ze in brand en gooide ze als fakkels het raam uit. Vanuit de tuin keek mijn vader verbijsterd naar boven en schreeuwde naar me terwijl hij dansend in de vlammen het met schedels en torsen beschilderde linnen probeerde uit te trappen.'²²⁵

Janna Wolkers zag de brandende brokstukken en vlamrende vlokken uit het zolderraampje van haar broer naar buiten dwarrelen. 'Jan was in alle staten. Mijn vader verbluft.'²²⁶

Een paar dagen sloot Jan zich als verdoofd op zijn zolderkamer op. 'Toen was het over. Ik had voorgoed afgerekend met het verleden. Alles was verdwenen, weggebrand, weggevaagd. Het was uit met de flauwekul.'²²⁷

In de maanden na de bevrijding gingen Jan en Wim vaak naar het strand van Katwijk. Ze liepen, net als Jan vroeger met zijn ouders, broers en zusters op zomerse zondagen had gedaan, langs het kanaal naar zee. Alleen hield hij zijn zondagse kleren niet aan, maar liep op het strand in een zwembroek om alle sporen van misère op zijn bleke lichaam door de zon te laten wegbranden. 'Ik werd zo bruin dat ze me de Apollo van de Côte d'Azur noemden en de meisjes me als honden achterna liepen.'²²⁸

Op een dag waren Jan, Wim, Frans van Leeuwen en Gerard Boon op het strand vier vriendinnen tegengekomen. Een van hen was Greetje Ouwehand, een geboren Katwijkse. De jongens en meiden raakten aan de praat en hebben toen lang langs de branding gelopen, terwijl de jongens de schoenen van de meiden droegen. Wim de Kler en Greetje Ouwehand zijn die dag verliefd geworden. Nog diezelfde zomer zouden ze zich met elkaar verloven, ook al wisten ze dat Wim zou worden opgeroepen om naar Indië te gaan.²²⁹

Op Wims laatste avond in Oegstgeest maakten Jan en hij samen een lange wandeling over het terrein van hun jeugd. En ze haalden uitgebreid herinneringen op aan alles wat ze samen hadden meegemaakt. ‘De kleinste dingen wisten we ons te herinneren,’ schreef Wolkers in *De kus*. ‘De grote glazen stuiters met een opvlammend kleurig netwerk erin. De zilveren kokertjesmanie. Van zilverpapier om het uiteinde van je potlood een hoesje draaien waar je een fietskogeltje in deed. Dat vouwde je voorzichtig dicht en dan moest je het in een leeg lucifersdoosje heel lang schudden. Op den duur had je dan een gaaf zilveren coconnetje waar dat fietskogeltje in rondtolde en dat je op je handpalm kon laten buitelen als een spanrups. [...] De meisjes die we allemaal gehad hadden. De grashoeren. De donkere voor hem en die met die vooruitstekende tanden voor mij. Die blonde met die jukbeenderen die altijd over de Stationsweg liep op zondagmiddag.’²³⁰

Wim was bang voor het definitieve afscheid, beducht voor de laatste woorden die zij tegen elkaar zouden gaan zeggen. ‘Toen onder het lopen,’ schreef hij in 1975 aan Wolkers, ‘kwam het idee in me op om dit alles met een symbolische handeling uit te drukken en er dan geen woord meer aan toe te voegen. Dat idee wond me op, ik hoorde nauwelijks meer wat je zei. Julien in *Le Rouge et le Noir* van Stendhal, dat ik toen nog niet kende, moet zich net zo gevoeld hebben toen hij op een zomeravond in de schemering in de tuin gezeten van plan was de hand van Mme de Rênal te grijpen, terwijl er een vriendin van haar bij was. Hij keek op de klok, vóór een bepaalde tijd moest het gebeurd zijn.

Ik keek naar de gemeentegrens Leiden-Oegstgeest; daarvóór moest het gebeurd zijn. Voor hem was het een begin, voor mij was het daarentegen een afsluiting en dat was goed zo, vond ik toen. Ik vond het zelfs iets gewaagds, want tussen ons had nooit iets van lichamelijke tederheid bestaan. Maar het was ook een uitdaging en tevens de enige mogelijkheid om mijn tegenstrijdige gevoelens te uiten. Bij de villa van Valkenburg, waar ik ooit eens een steen door de ruiten had gegooid om ook eens wat te doen tegen een N.S.B-er, dorst ik nog niet. We naderden steeds meer de Warmonderweg. Daar voorbij kon het niet meer.'

Op de grens van Leiden en Oegstgeest, op dezelfde plek waar Jan in het weiland door zijn knieën was gegaan en de tekening van de ondergaande zon had gemaakt om zijn doodzieke broer te behoeden voor de dood, en waar ze geen van beiden nog wisten wat ze moesten zeggen, gaf Wim Jan een kus. 'Je lippen waren zachter dan ik gedacht had,' schreef Wim de Kler dertig jaar na dato aan Wolkers. 'Haast vrouwelijk, dat weet ik nog.'²³¹

De dag na de kus vertrok Wim naar een militair trainingskamp in Engeland, waar hij zou worden voorbereid op de strijd in Indië.²³²

Jan voelde zich doodongelukkig. 'Het leek wel of niemand beseftte op wat voor broze botten en uitgeteerde spieren die extase grondvest was, dat we ternauwernood aan de dodendans ontsnapt waren. Het vervreemde me van alles en iedereen. Ik voelde me een schim die uitgestoten werd. Er was maar één uitweg. Parijs!'²³³

Hij wilde naar Parijs om eindelijk het werk te zien van de door hem bewonderde impressionisten Degas, Renoir en Monet. Eindelijk oog in oog staan met een echte Van Gogh.²³⁴

Om te kunnen overleven in Parijs verkocht Jan de fiets die hij had gestolen uit een villa in het Wilhelminapark waar Hollandse ss'ers ingekwartierd hadden gezeten. Hij schafte een paar Duitse laarzen aan, die tot halverwege zijn benen kwamen, en een Amerikaanse legertas van grauwegeel canvas. De tas stopte hij vol blikken biscuits uit de Meelfabriek, en hij nam zijn tekenblok en potlood, een verrekijker en een rijksdaalder mee.

Langs de grote weg ging hij staan liften. Al snel stopte een Amerikaanse legerwagen met een rossige soldaat erin. Jan mocht zijn spullen achterin gooien, naast hem komen zitten en een eind naar het zuiden meerijden. De rossige Amerikaan bood Jan een sigaret aan. Een Lucky Strike. De Amerikaan haalde een lucifer uit zijn zak en stak die met één hand aan. Toen gaf hij hem uit de holte van zijn hand vuur. Het was een gebaar dat Wolkers nooit zou vergeten.²³⁵

Jan luisterde gretig naar de verhalen van de soldaat. Zei af en toe verlegen iets terug in zijn krukkige Engels. De soldaat dronk onderweg uit een gedeukte aluminium veldfles. 'Dan liep het vocht langs zijn kin en rook je de scherpe dranklucht,' schreef Wolkers in *De walgvogel*. 'Hij vertelde dat hij op D-Day in Normandië geland was op zo'n strandje tussen de rotsen vanuit een landingsvaartuig. Hij was een van de eersten geweest die aan land gegaan was en een van de weinigen die het er levend af hadden gebracht. Tot zijn middel in het zeewater en het bloed was hij naar de kust gewaad. Door een regen van ontploffende projectielen.'²³⁶

Even over de Belgische grens, vlak bij een legerkamp, moest Jan eruit. Maar hij kreeg al snel weer een volgende lift, van een man in een personenauto met een esculaap op de voorruit. Er zat 'een dokter of een viezerik' achter het stuur.²³⁷ Een gedrongen mannetje met een rood hoofd, dat hem vertelde dat je meisjes veel wittebrood moest voeren omdat dat goed zou zijn voor hun borsten. 'Daar kregen ze zúlke van.'²³⁸ De dokter-viezerik zei ook dat hij het plezant vond om een jongen met zichzelf te zien spelen.

In Brussel maakte Jan een korte stop. In een paar snelle, karikaturale potloodstrepen tekende hij 'Vrouwen in café' en dateerde: 'Brussel 1945'.²³⁹ Lang bleef hij er niet hangen, want hij wilde zo snel mogelijk door. Hij stapte over van de ene truck in de andere, die dwars door België, langs Mons en Laon langzaam in lange colonnes naar het zuiden reden. Af en toe sliep hij onderweg een beetje. Een deel van de route in het noorden van Frankrijk legde hij af in een legerauto met een zwarte chauffeur die in het donker zonder licht reed.²⁴⁰

Toen kreeg hij Parijs voor het eerst in het vizier. Uit de mist dook in de verte de Eiffeltoren op. Bij aankomst in het centrum bleek Jan niet de enige te zijn die naar Parijs was getrokken. Hij ontmoette er jonge mensen en kunstenaars uit heel Europa. Ze kampeerden vaak in tenten tussen de ruïnen van gebouwen die bij bombardementen kapot waren geschoten. Jan zat aan de oever van de Seine, toen er een clochard naast hem kwam zitten. ‘Ik had medelijden met hem, gaf hem zo’n legerbeschuit. Die donderde hij zo het water in.’²⁴¹

Jan rende van museum naar museum, van de Eiffeltoren naar het Louvre. ‘Met de Egyptische beeldhouwkunst,’ schreef Wolkers in *De walgvogel*, ‘Fra Angelico, *Descartes* van Frans Hals, de Mona Lisa (dat was voorwaar een droom!), Het vlot van de Medusa en de Venus van Milo. En toen stond ik ineens bekaf en schor geschreeuwd, op de afdeling van de Griekse beeldhouwkunst, aan de grond genageld voor die tors.’²⁴²

Hij herkende het origineel van de gipsen tors waarmee hij in *Ars de liefde* had bedreven. ‘Ik liep er ineens op af en pakte haar bij haar heupen vast. Maar een magere suppoost met een te grote pet op zijn gehavende hamsterkop gebaarde misprijzend dat ik de voorwerpen niet moest aanraken.’²⁴³

De suppoost zag, volgens Wolkers, de inhalige sensualiteit waarmee hij de tors beetgreep en zou toen hebben gedacht: ‘Hij gaat erop liggen! Dat kunnen we hier niet hebben!’²⁴⁴

Op zijn wandelingen over de boulevards werd Jan heimelijk gegroet door Duitse krijgsgevangenen die in open wagens door de stad werden vervoerd. Ze dachten in hem, vanwege zijn Duitse legerlaarzen, een landgenoot te herkennen. ‘Ik ben er zes keer gearresteerd omdat ze me voor een ontsnapte krijgsgevangene hielden.’²⁴⁵

Hij ontmoette allerlei vreemde types en gelukszoekers in Parijs. Een wijnhandelaar uit Bordeaux nam hem mee naar zijn hotelkamer en zei tegen hem dat hij zich eerst moest scheren. Toen Jan dat weigerde, sloeg de man naast zich op het bed ten teken dat hij daar moest gaan zitten. Daarop zei Jan: ‘Je ne suis pas homosexuel.’²⁴⁶

Ze zijn toen de stad weer ingegaan en Jan heeft de wijnhandelaar van het ene museum naar het andere gesleept. Daarna ontmoette hij twee meisjes met wie hij een aantal dagen optrok. Ze werden samen uitgenodigd door een rijke Fransman, die het waarschijnlijk om de meisjes te doen was, en zijn meegenomen naar een prachtig huis even buiten Parijs waar ze heerlijk aten. Na afloop gaf de chique Fransman ze allemaal een handvol francs. Hoewel Jan zijn rijksdaalder in die paar weken in Parijs had opge maakt, kwam hij daarom net zo rijk in Nederland terug als hij ervandaan was gegaan.²⁴⁷

Zelfmoord op papier

‘Wim is naar Engeland,’ schreef Jan aan Anneke Maarsen op 5 oktober 1945. ‘Je begrijpt dat het een moeilijk afscheid is geweest. Soms voel ik mij zo eenzaam, ik heb nu niemand meer om mee te praten.’²⁴⁸

De relatie tussen Jan en Anneke was in de eerste weken van 1945 langzaam uitgedoofd. Na de scène waarbij Anneke door zijn vader naar boven was gestuurd om hem van zijn zolderkamertje te krijgen, was er iets geknapt. Dat Anneke het met zijn ouders goed kon vinden maakte de verhouding voor Jan juist onaantrekkelijk. Toen vader Wolkers haar in 1949 op straat was tegengekomen, had hij tegen Anneke gezegd: ‘Wat zouden we jou graag als schoondochter hebben gehad!’²⁴⁹

Maar Jan wilde juist onder die verstikkende, gereformeerde deken van zijn ouders vandaan. Tini, Jans oudste zus, had Anneke op 5 februari 1945 een briefje met een getekend meisjeskonijntje gestuurd toen zij merkte dat het voorbij was tussen haar broer en Anneke. Ze wilde haar troosten. ‘Jan heeft ons er geen van allen iets van gezegd,’ schreef Tini. ‘Ik vind het reuze jammer, vooral omdat jullie al zo lang met elkaar omgingen. Jan heeft soms rare buien. Verleden week op een avond hadden Jan en ik ook ruzie

met elkaar. Hij zei o.a. dat hij me het onsympathiekste kind vond van het hele huis. Maar er is niets zo veranderlijk als de mens, want vandaag bracht hij een schattig bosje katjes voor me mee. [...] Maar wat ik zeggen wilde, als Jan zo'n hm-hm-bui heeft, beweert hij van alles en nog wat, maar hij meent er niet veel van.²⁵⁰

Jan *was* humeurig en had last van stemmingen. In hem streden de woesteling en de melancholieke romanticus om de voorrang. 'En nu, Anneke,' schreef hij in zijn brief van 5 oktober '45 aan haar, 'nu de avondschemer blauw over mij komt, nu ik dat gevoel niet weg wil dringen door een ruw woord, nu moet ik bekennen, dat je mij nog steeds niet onverschillig laat. Vaak denk ik aan onze mooie uren, weemoedig peinzend, zie ik ons dan lopen in Poelgeest, of zitten bij die dikke kastanje. Kijk, daar vliegt een zwaluw Anneke, tegen die tere lucht. En je kijkt, en je staart ook heel ver, in een wondere wereld, en je hand ligt in mijn hand. En dan zie ik ons weer schuilen voor de regen, op de Hofdijk met Pimmetje, Muisje en Anneliesje. Weet je wel! Wat huilde Muisje, en wat waren ze bang die kleintjes.'²⁵¹

Hij schreef dat hij voor zich zag hoe ze samen in het Van der Werffpark in Leiden hadden gezeten. Hij had daar een sonnet op geschreven:

'k Zit in het stadspark, eenzaam en verlaten.
De zon is achter wolken schuilgegaan.
De bomen van de lange oprijlaan,
Hebben reeds menig blad in weer en wind gelaten.

Ik ben de drukte en 't geroezemoes der straten
Ontvlucht: dat alles heeft voor mij toch afgedaan.
Ik denk met weemoed aan diezelfde laan,
Ik zie je lopen en ik hoor je praten.

O, die herinnering, toen wij hier samen waren!
Het was ook herfst, en onder 't standbeeld speelden
Wat kinderen in de gouden middagzon.

Ik streeelde door je donkerblonde haren,
En staarde naar de zondoorzeefde weelde
Van dahlia's, haast roder dan je mond.²⁵²

Maar Jan schreef dat hun laatste ontmoeting – ze waren elkaar na de bevrijding bij toeval weer tegengekomen – een teleurstelling was geweest. ‘Vind je het goed als ik eerlijk ben? Nu, ik vond je maar een onbeduidend meisje. Je sprak toen over de revue en dansen, en meer van dat oppervlakkig amusement. Maar dat kan je toch niet gelukkig maken, Anneke, dat is surrogaat, dat is opium, nee, nog veel minder dan opium, want daar krijg je tenminste nog een mooie droom van. Ik zie je gezicht nu betrekken, en je denkt: bemoei je met je eigen zaken. Maar als je eerlijk bent, zul je mij gelijk geven.’

Hij vertelde Anneke dat hij vaak met Pimmetje, zijn jongste broertje, wandelde in de Leidse Hout. ‘Dan moet je hem horen vragen, zeg: “Dady, hoe heet dat?” en dan wijst hij naar een bloem. En ik uitleggen, en hij het in zijn gebroken taaltje nabrauwen. Moet je hem horen schreeuwen, zeg, als er in de verte een trein gaat, of als ie de herten ziet. Als ik zo met hem wandel, en ik voel zijn kleine knuistje zo in m'n hand, dan lopen vaak de tranen over mijn wangen. Waarom weet ik niet, of eigenlijk wel, maar het is te teer om te zeggen. Het is om zo'n groot verdriet en om zo'n groot geluk.’²⁵³

Na Anneke was Jan verschrikkelijk verliefd geworden op een meisje dat Rietje Kreuger heette. Hij vond haar zo mooi als een engel van Leonardo da Vinci.²⁵⁴ Vader Wolkers had haar – in *Terrug naar Oegstgeest* heet ze Rietje Tulp – vanwege haar lange benen eens ‘een kip op hoge poten’²⁵⁵ genoemd. Rietje werkte bij Kooyker, de boekhandel op de Nieuwe Rijn in Leiden. Hij haalde haar na de bevrijding vaak op in de winkel – Erik van Poelgeest haalt zijn vriendinnetje Ans op in de boekhandel van Klaver – en bracht haar naar huis. Hij zoende Rietje in het donkere prieeltje bij Endegeest. Dan zei ze tegen hem: ‘Laten we het maar gewoon doen.’ Waarmee ze bedoelde, schreef Wolkers in zijn dagboek, ‘een beetje tegen elkaar aan hobbelen’.²⁵⁶

Of hij ging met haar in het gras liggen in het bos van Kasteel Oud-Poelgeest. Eenmaal hadden ze op een zondagmiddag bij hem thuis afgesproken, precies op de tijd dat Jans ouders voor de tweede keer ter kerke gingen. Toen heeft Rietje zich voor hem uitgekled. ‘Zestien jaar moet ze zijn geweest. Ze was zo ontstellend mooi. We gingen op bed liggen en ik streelde haar. Ineens zakte mijn vinger weg in haar vochtige kutje. Toen zei ze heel lief: “Krijg ik nou een kindje?”’²⁵⁷

Toen Wolkers mij dit verhaal vertelde, nog geen jaar voor zijn dood, verzuchtte hij: ‘Dat we toen zijn gestopt, daar heb ik nog altijd spijt van.’²⁵⁸

De seksuele verwarring was groot. Jan was eenzaam en wist zich met de meisjes geen raad. ‘Dan kan je misschien begrijpen,’ schreef hij aan Anneke, ‘dat ik mij aan het een of andere meisje verslinger. Maar nu kan je me een verwijt maken, dat dat surrogaat is voor werkelijk liefdesgeluk. Dat weet ik wel, Anneke, dat weet ik wel! Dat weet ik maar al te goed! Maar als ik dat niet doe, zou ik ernstiger dingen doen. En het is soms zo opwindend en goddelijk, een paar dagen door een vrouw aanbeden te worden, en jezelf wijs te maken dat je het werkelijk meent.’

Toen hij geen uitweg zag, heeft hij het rode bloed
Dat in hem stroomde, plotseling gestuit.
De maan verlichtte vaag de matte ruit;
Maar in de kamer was de nacht als roet.

Het was geen harde knal: de damp van kruit
Kringde omhoog als wierook, en de gloed
Verlichtte even nog zijn bleek gelaat: bebloed
Viel het toen op zijn handen, haast zonder geluid.

De lucht werd plots een donkre wolkenvloed.
Gekromde takken ritsten langs de ruit:
Heel in de verte float een sombre fluit,
En op de grond dropte het lauwe bloed.

‘Ja, zo was mijn zelfmoord,’ schreef Jan aan Anneke. ‘Op papier dan, maar niet minder waar.’²⁵⁹

Hij wilde leven voor de kunst en de literatuur. Jan leende al in de oorlog geregeld boeken in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit aan het Rapenburg in Leiden, waar hij met zijn versleten damesbontjas en oranje shawl maar vreemd werd aangekeken, ‘zodat ik vermoed dat er zelfs stemmen opgegaan zijn om art. 2 van de reglementen op mij van toepassing te brengen, waarin staat dat “bezoekers wier aanwezigheid op enigerlei schade voor de bibliotheek doet duchten, de toegang ontzegd kan worden”’.²⁶⁰

Uit de UB haalde hij zowel Nederlandse romans en dichtbundels als wereldklassiekers en filosofie. Er zitten in Wolkers’ archief nog uitleenbriefjes van de *Divina Commedia* van Dante, *De wil tot macht* van Nietzsche, *Schuim en asch* en *Het leven op aarde* van Slauerhoff, *God-wereld-leven* van Spinoza, de *Ilias* en de *Odysee*, *De man van Lebak* en *Het land van herkomst* van Du Perron, *Totem en Taboe* van Freud en *Hamlet, Romeo en Julia, Richard de Derde* van Shakespeare.

‘Mijn vader zei altijd plagerig,’ schreef Wolkers in *De doodshoofdvinder*, “zo Sjakesper” als ik in de hongerwinter naast de noodkachel met borrelende dampende suikerbietenpulp Hamlet of MacBeth zat uit te spellen met het woordenboek ernaast.’²⁶¹

In een opschrijfboekje hield Jan nauwkeurig bij welke boeken hij vanaf 1 januari 1945 had gelezen. Soms schreef hij erbij wat hij van de boeken had gevonden. Over *Pauls ontwaken* van Frederik van Eeden noteerde hij: ‘Wat een mooi, ontroerend boek!’ En over Gans’ *Liefde en goudvissen*: ‘Zeer goed!’ Bij de bundels *Eiland der ziel*, *Osmose*, *Thebe* en *Dead end* van Gerrit Achterberg staat: ‘Erg van genoten’.

De hoogste lof kreeg de *Mei* van Gorter. ‘Een Godlijk boek! En wat een beeldspraak!’ En een bladzijde verder: ‘Las voor de tweede keer Gorters *Mei*. Ik vind ’t het mooiste wat ’k tot nog toe gelezen heb. Wat een geweldige liefde voor de natuur moet je hebben om zoiets te schrijven!’²⁶²

Jan kende hele stukken van de *Mei* uit zijn hoofd en droeg die

voor aan zijn vrienden. Of tijdens de poëziemiddagen die Jan Vermeulen en Hans van Straten organiseerden in de stad. Daar las Jan ook weleens een sonnet van eigen hand voor, geheel in de sfeer van de Tachtigers. Het gedicht 'Herfst' bijvoorbeeld, waarvan de laatste strofe op Hans van Straten grote indruk maakte.²⁶³

O, wilde wingerd van geronnen bloed,
Die brandend ons een eeuwig teken is,
Leer ons te leven met eenzelfde gloed.²⁶⁴

Hoe gloedvol te leven? Zijn armetierige leventje leek op zijn zolderkamer in de Deutzstraat juist alle gloed te hebben verloren. Het kunstenaarschap zag hij als enige uitweg, als bolwerk tegen de wereld 'van dode heren en dode mevrouwen'²⁶⁵ om hem heen.

Bij het verwezenlijken van zijn droom om kunstenaar te worden vond Jan zijn vader op zijn pad. 'Als ik,' schreef Wolkers in *Têrug naar Oegstgeest*, 'tussen de verschillende baantjes de hele dag tekende en schilderde noemde hij me een arbeidsschuw element, en als ik er zondags op uit trok, zei hij dat ik de dag des Heren ontheiligde.'²⁶⁶

'Mijn vader zag niks in de kunstenaarsfratsen van Jan,'²⁶⁷ herinnert Janna zich. Vader Wolkers had geen cent om aan de opleiding van zijn kinderen bij te dragen, maar zag daar ook nauwelijks het belang van in. 'Ik ben er nooit groots op geweest, dat Jan kunstenaar is geworden,'²⁶⁸ vertelde vader Wolkers later.

Jan werd gered door zijn oom Kees, de broer van zijn moeder, die zijn ontwikkeling altijd met belangstelling had gevolgd. Hij bood aan om Jans collegegeld te betalen voor de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Het cursusgeld bedroeg f 155,-.²⁶⁹ Voor de familie Wolkers was dat een duizelingwekkend hoog bedrag. Jan was zijn oom eeuwig dankbaar en schonk hem een olieverschilderijtje.

Toen Jan zich op de academie aanmeldde voor het cursusjaar 1945-1946 bleek de schilderafdeling vol. Maar er was nog wel plaats op de beeldhouwafdeling. Omdat hij niet meer kon wach-

ten, schreef Jan zich daarvoor in. ‘Ja, ja, je leest het goed: beeldhouwer,’ schreef Jan aan Anneke. ‘Je ziet, Anneke, het kan raar gaan. Je zegt: het zal zo gaan, en het gaat zo. Ik werk erg hard de laatste tijd. Het afgelopen jaar heb ik erg veel gelezen en gestudeerd.’²⁷⁰

Toch was zijn keuze voor het beeldhouwen niet zo vreemd. Als kind maakte hij al afgodsbeeldjes van klei die zijn moeder ‘walgens’²⁷¹ noemde, en op zijn zestiende had Jan portretten van zijn zusters geboetseerd.²⁷² Daar had hij pijpjarde voor gebruikt van een van de pottenbakkerijen uit de buurt, die zo vet en klef was geweest dat het leek of hij met zijn blote handen uit wrongel een edammerkaasje had proberen te kneden.²⁷³

Door te kiezen voor een opleiding als beeldhouwer kon hij het ongelijk van zijn vader bewijzen, die nooit geduld had gehad met zijn zoon als die iets aan het maken of timmeren was. ‘Hij was vaak geïrriteerd en zei dan meteen tegen me: “Je hebt twee linkerhanden.”’²⁷⁴

Jan was inderdaad links, maar door de tikken op zijn vingers die hij op school van juffrouw Eggink had gekregen – van wie je absoluut niet met links mocht schrijven – was niet alleen zijn linker- maar ook zijn rechterhand goed ontwikkeld. ‘Het is natuurlijk wel heel gek dat ik uiteindelijk het meest tweehandige beroep gekozen heb dat er bestaat, want als je ergens twee handen bij gebruikt, dan is het bij het beeldhouwen. Bij het boetseren, bij het steenhakken, bij alles. Daardoor ben ik ook heel erg tweehandig geworden.’²⁷⁵

Dus begon Jan op 1 oktober 1945 aan de studie van de plastische kunsten. Dagelijks nam hij de trein uit Leiden en liep naar de academie vlak bij Den Haag cs. Het heldergele, bakstenen gebouw deed Jan aan een bijenkorf denken. ‘Alsof je van alle kanten in de gaten werd gehouden of je je wel aan de juiste bouw van de honingraten hield. En dan de haagse sfeer. Of Eline Vere op aanraden van haar psychiater in klei was gegaan om aan het harde leven te wennen. Er waren inderdaad verscheidene jongedames van goeden huize die met rubber handschoenen aan

stonden te boetseren om het vel van hun elegante handjes niet te verruwen.²⁷⁶

De eerste maanden van de opleiding moest Jan van voren af aan beginnen, met het kopiëren van gipsafgietsels, zoals die op de zolder van *Ars Aemula Naturae* hadden gestaan. ‘Het bovenstuk van de Stervende Slaaf, compleet met het schitterende laagland van de oksel van de opgeheven arm, en de kop van Giuliano de Medici van de graftombe in de S. Lorenzo te Florence, het portret van Augustus van Primaporta en het venijnige portret van Voltaire van Houdon. Het verschil met het werken in de oorlog aan die grote houtskooltekeningen was niet zozeer dat mijn armen tot mijn ellebogen onder de vette klei zaten, maar dat ik de gipsafgietsels die er in het gele licht uitgezien hadden alsof ze met lijnolie gemasseerd waren, nu in helder daglicht zag in een koelwit modern lokaal te midden van leeftijdgenoten.’²⁷⁷

Jan kreeg les van Bon Ingen-Housz, een oude beeldhouwer, die al vanaf 1918 les gaf aan de Haagse academie. Ingen-Housz werkte op de academie met ijverige precisie aan een groot beeld in hout van een cowboy. ‘Er ontbrak geen nagel aan de handen noch een patroon in de patroongordel. Het stond te midden van gutsen en houtbeitels op een werkbank, als een komische dreiging, als een houtgeworden les dat vakmanschap geen kunstenaarschap is. Bij het eerste reliëf dat ik ontwierp zei hij smalend, terwijl hij over zijn brilleglazen heen naar de baadsters keek die kleiglied over elkaar heen kronkelden, dat ik wilde beginnen waar Renoir opgehouden was.’²⁷⁸

Toen Ingen-Housz met pensioen ging, kwam Dick Bus voor hem in de plaats. Die maakte een soort Lehbruckachtige vrouwengestalten, die Jan ‘wereldvreemd en lekker’ tegelijk vond. ‘Het was een lankmoedige man, lang, met een paardenhoofd en grote handen die, wanneer hij het lokaal binnenkwam als we in een kleigevecht gewikkeld waren, verlegen opmerkte dat we niet met van die heel grote stukken moesten gooien.’²⁷⁹

Aan Wim de Kler schreef Jan dat hij van Dick Bus toestemming had gekregen om tussen de middag door te werken. ‘Ik werk

op het ogenblik aan zo'n prachtige Griekse tors, Wim, als je die zag, je zou er ook verrukt over zijn. Het is zo teer en toch zo stevig van vorm. Wat waren die Grieken geweldenaars, dat ben ik de laatste tijd gaan waarderen, nu ik wat werk van ze gekopieerd heb, zowel technisch als dat andere, onnoembare, wat iets tot kunst maakt. Toch zal ik blij zijn als we volgend jaar naar de natuur werken.²⁸⁰

Jan kreeg les in kunstgeschiedenis, van mevrouw Jacometti. Eenmaal werd haar les, toen zij verhinderd was, overgenomen door Paul Citroen. 'Een belevens! Het was onmogelijk om dat ooit nog te vergeten. Op ravenwieken schoot hij door de geschiedenis van de kunst. Van de slangengodinnen van Kreta met hun uitdagende siliconenborsten uit hun opengespleten gewaad tot aan de kunstenaars van Das Bauhaus, waar hijzelf ook gewerkt had voordat Hitler de hemel boven Germanië in bruine was van de rancune van de Spiessbürger zette. Het was adembenemend, ook voor hem. Soms spottend zijn joods-Duitse accent overdrijvend, dan dodelijk ernstig als hij het over de schilders van Die Brücke had. Dan weer zo vurig begeistert dat je bang was dat hij tot een schilderij van Kandinsky uit elkaar zou spatten. Er werden lijnen getrokken als regenbogen en het rookspoor van sissende vuurpijlen. Van *De profet* van Donatello naar de *Burgers van Calais* van Rodin, van de *Madonna del Granduca* van Rafael naar de zaadseisende blik van Marlene Dietrich in *Der blaue Engel*, van Eskimokunst van Alaska naar Gerrit Rietveld.²⁸¹

Er ging een wereld voor hem open. Met Jan Vermeulen bezocht hij zo veel mogelijk Haagse musea. Maar Jan was zo'n onvermoerbare kijkmachine dat Vermeulen na verloop van tijd de koortsachtig enthousiaste museumbezoeken met zijn vriend probeerde te vermijden. 'Ik hoorde hem,' schreef Wolkers, 'jaren later eens tegen iemand zeggen, zonder wrangheid maar met een stemgeluid alsof hij er nog bekaf van was: "Dan had hij je tien zalen doorgesleept met in je kielzog een aantal suppoosten die hem tot stilte maanden en als je dan voorstelde om koffie te gaan drinken moest je eerst nog eens in omgekeerde volgorde langs al die pein-

tures die je zo langzamerhand behoorlijk de keel uit gingen hangen.”²⁸²

Ook met zijn medeleerlingen van de academie bezocht Jan de musea. Naar het Rijksmuseum en in het Stedelijk Museum naar een tentoonstelling van werk van Vincent van Gogh. ‘De aardap-peleters waren geweldig,’ schreef Jan aan Anneke Maarsen. ‘En dan die Franse stukken met groene of pruisisch-blauwe luchten, en golvende korenvelden. Tekeningen van arbeiders op het land in de brandende hitte, arme boerenarbeiders in schamele hutten. Het was alles diep en goed. Ik ben verrukt over Van Gogh!’

Met de academiestudenten bezocht Jan op 22 september 1945 – het programma heeft Wolkers in zijn archief bewaard – een concert in het Concertgebouw. Mozart en Mahler speelde het orkest. ‘Wat een muziek! Hij gooit je gewoon ondersteboven. Doet je denken aan de donkere penseelstreken van Breitner.’²⁸³

Na het concert waren ze de stad weer ingegaan, schreef Jan aan Anneke. ‘Verder hebben we nog wat langs de grachten geslenterd, bij het IJ geschetst, en in kroegjes gezeten, à la Française! Maar nu zijn we weer hard aan ’t werk, erg hard. Want wil ik iets bereiken, dan moet ik erg hard werken.’²⁸⁴

De Van Gogh van de geestgronden

Jan vond het heerlijk op de kunstacademie in Den Haag. Elke dag was het weer een bezoeking om terug naar Oegstgeest te gaan. Als hij thuiskwam, vluchtte hij meteen naar boven en ging zitten tekenen en schilderen. Maar toen de winter inviel en een periode van strenge vorst aanbrak, kon Jan op zijn onverwarmde zolderkamer-tje niet meer werken.

‘Het is hier nu beter uit te houden, op mijn hok,’ schreef hij aan Wim op 21 januari 1946, ‘vandaag is de dooi ingevallen. De vorst heeft een aardig poosje aangehouden, overal werd druk schaatsen gereden. Nu liggen plassen water op het ijs, en het wei-

land is baggerig geworden. Ik treur er niets om, want ik kan hier nu weer behoorlijk werken. Gisteren liep ik in de Leidse Hout, en zag ik de eerste gele voorjaarsakonieten bloeien, in die hoek bij de plasvijver, je weet wel. Ik denk, dat het hier ook voorgoed voorjaar gaat worden.²⁸⁵

Na de kerstvakantie had hij geen geld meer had gehad om een trajectkaart voor de trein te kopen, en was naar Den Haag gaan liften. ‘God, wat een ontierend baantje is dat, je hand op te houden,’ schreef Jan aan Wim. ‘Wil je wel geloven, dat de tranen je dan van woede in de ogen springen, als al die auto’s je maar zo voorbij rijden. Soms heb ik ze verwenst, soms ook was ik be droefd, omdat er maar zo weinig mensen met een hart zijn.’²⁸⁶

Jan Vermeulen wilde Jan wel geld voor de trein geven, maar dat wilde hij niet aannemen. Een paar dagen later gaf Jan Vermeulen hem een aantal dichtbundels te leen, met de uitdrukkelijke boodschap er eentje nauwkeurig te bestuderen. ‘Toen ik die bundel ’s avonds het eerst ging lezen, zat er een enveloppe in met geld voor een trajectkaart, en een briefje, met dat ik niet tegen moest spreken.’²⁸⁷

Even leek het erop dat Wim in de zomer van ’46 al zou afzwaaien en thuiskomen. ‘God, Wim, wat zullen we elkaar veel te vertellen hebben,’ schreef Jan. ‘Gaan we wandelen naar Warmond om de ruïne heen, dan zal ik je die schedelnis laten zien, als we dat op een zondag doen zijn misschien die lieve jonge meisjes er en gaan we in Poelgeest wandelen en zwerven langs het strand. Wim, ik zal je nooit kunnen zeggen, hoe ik naar je verlang.’²⁸⁸ Maar Wim zou nog drie jaar wegblijven.

In zijn brieven aan Wim stortte Jan zijn hart uit over al zijn avonturen met die lieve jonge meisjes. Hij wilde met ze vrijen, hij wilde eerlijk tegen ze zijn, maar meestal bracht hij alleen hen en zichzelf het hoofd op hol. Over een van de meisjes die hij – vast procedé – op zondagmiddag naar de Deutzstraat had laten komen, als zijn ouders in de kerk zaten, schreef hij: ‘Ik had mij voorgenomen haar te zeggen dat ik niet van haar houden kan, maar daar is niets van gekomen, want toen ze kwam, ben ik weer met

haar op de divan gaan liggen, en is het haast misgegaan. Daarna ben ik haar alles erg beroerd voor gaan stellen: dat ik nog 10 jaar moest studeren, en het daarna best zou kunnen blijken dat ik maar een prutser was, dat ik in die 10 jaar best met een ander meisje er vandoor zou kunnen gaan, want dat ik zo ben, dat ik niets van de kerk moet hebben (ze is namelijk gereformeerd), en dat ik met het grootste genoegen boeddhist of mohammedaan zou worden (ik wees toen veelbetekenend naar mijn Koran), maar het heeft niets geholpen.²⁸⁹

Het schrijven van brieven aan bekoorlijke meisjes, soms met liefdessonnetten en al, bracht Jan nogal eens in de problemen. Soms lag hij in de clinch met een vader en soms stuurde hij een meisje een kaart met de groeten van Joseph Stalin, als hun vader aan het oostfront van de kou een heldendood gestorven was.²⁹⁰

In Wolkers' archief zit nog een boze brief van de heer Damme, die een brief aan zijn dochter Josje had onderschept, waarin Jan niet alleen het meisje zijn liefde verklaarde, en en passant haar zwaarlijvige en zwaar gelovige vader bespote. 'Jan!' schreef de vader aan de vrijer van zijn dochter, 'Josje gaf mij je brief ter lezing. Ik was verwonderd daaruit te vernemen dat jij zoveel van Josje houdt, iets, wat ik je natuurlijk niet kan, noch mag kwalijk nemen! Maar ik neem je wel kwalijk, dat je mijn meisje, zonder eerst behoorlijk te hebben nagedacht in je eigen diepste zelf, door je liefkozingen hebt verontrust!'²⁹¹

'Toen ik haar een paar dagen erna weer mocht zien,' schreef Wolkers in het typoscript van *De walgvogel*, 'was het verlangen door de scheiding zo groot geworden dat ik haar in het portiek zo stevig omhelsde dat ik ineens met een dierlijke kreet waarvan ik zelf schrok een lauwe vochtige plek in mijn onderbroek kreeg. Ze rukte zich los, opende snel de deur en vloog naar binnen.'²⁹²

Begin januari 1946 viel er plotseling een oproep voor militaire dienst in de brievenbus. Dat Jan was afgekeurd als oorlogsvrijwilliger ontsloeg hem niet van de plicht om op te komen voor zijn nummer. Hij schrok zich rot.

'Zijn ze niet bedonderd, die ellendelingen,' schreef Jan aan

Wim. 'Ik ben niet de enige, hoor. Meer jongens van onze academie hebben een dergelijke oproep gehad. Maar ik ga in geen geval onder dienst. Ik vecht niet tegen een volk, dat naar zijn vrijheid verlangt! En waarvoor? Voor een stelletje rotte kapitalisten. Als ze maar schouder aan schouder staan, de jongens, en allemaal weigeren. Maar ze hebben een grote mond, als het puntje bij paaltje komt, retireren ze. De jongens op de academie weigeren ook allemaal. Ze zijn hier haast allemaal communist moet je weten, en vreselijk anti-militaristisch. Ze geloven nog in een grote opstand in alle landen, die het communisme zal doen zegevieren, en dan zullen nooit geen wapens meer nodig zijn, en zal er alleen aan goede dingen gewerkt worden. Het is een heerlijk ideaal, maar of het bereikbaar is? Ach, dat doet er eigenlijk ook niet toe, als je maar naar je beste overtuiging werkt, en niet om je heen ziet. Een ideaal is nooit bereikbaar, anders was het geen ideaal, maar het streven ernaar, de volle overgave aan een idee is prachtig en goed. Maar als ik goedgekeurd word, weet ik werkelijk niet wat ik doen moet. Ik zal de grens over moeten vluchten; dan zal er van werken voorlopig niet veel komen.'²⁹³

Jan werd sterk beïnvloed door de gesprekken met Jacques de Vink, die fel gekant was tegen de Nederlandse oorlog in de Republiek Indonesië. De Vink had zijn aanmelding als oorlogsvrijwilliger hoofdschuddend en schouderophalend aangehoord, omdat het volgens hem toch uit zou lopen op bloedvergieten. Maar geen Japans bloed, dat was wel zeker.

Na de capitulatie van Japan, op 15 augustus 1945, en het uitroepen van de Republiek Indonesië door Soekarno en Hatta, liep de missie van het Nederlandse leger in de gordel van smaragd uit op een snoeiharde koloniale oorlog. Bevrijden werd inlijven. Urenlang zat hij daarover met De Vink te praten, 'met z'n gehaaste zachte stem en het intelligente gerimpelde apengezicht, want hij had me het liefst eigenhandig weer achter mijn schildersezal gedrukt omdat hij dacht dat ik me al schilderend zou kunnen ontwikkelen tot een soort Van Gogh van de geestgronden die in staat was om van Rijnsburg of Hazerswoude zijn Arles te maken.'²⁹⁴

Aan Wim schreef Jan wanhopig: ‘Ik hoop dat je gauw terugkomt, dan kunnen we vaak samen praten. Als ik onder dienst moet, en jij wil er ook uit, vluchten we naar Frankrijk of zo, en gaan bij een boer werken, ver weg van de mensen. Ik heb zin om naakt en bruin achter een ploeg te lopen, in de damp van de openscheurende aarde, en dan later als een zaaier van Vincent van Gogh over het land te gaan, zwaar als een halfgod en breed uitstrooiend het zaad in de donkere aarde. Ach, ik weet zelf niet meer wat ik wil. Ik wou dat ik geen donder meer met kunst te maken had, ik ben er kotsmisselijk van, ik zal het nooit kunnen, nooit, hoor je het, Wim, nooit. En ik kan geen moment rustig zijn, of daar komt die drang weer, en ik wil niet meer.’²⁹⁵

Op de dag dat Jan zich moest melden bij de militaire keuring, nam hij zich voor om alles te doen om uit dienst te blijven. ‘Ik dacht, ik ben al een keer afgekeurd, ik loop dat keuringsgebouw zo in en uit.’²⁹⁶

Maar dat viel tegen. In *De walgvogel* – waarin de held van het verhaal juist zijn uiterste best doet om *in* het leger te komen – wordt de keuring in geuren en kleuren beschreven: ‘Daarna moesten we ons uitkleden en stond er ineens zo’n hele rij van die vreemde onhandige roze knullen. Sommigen stonden met een rooie kop zo schutterig te draaien dat het wel leek of die meisjes van vroeger er nog bezig waren met puddinkjes maken, strijken en pannen met Brusselse aarde schuren. Eén voor één werden we toen bij de keuringsartsen geroepen die onze borstkas beluisterden, bloeddruk opnamen, ons met een pot te pissen zetten in een afgeschoten hoek en even vluchtig tussen je ballen en je kakkert voelden of je wel een echt jongetje was. Tot slot moest je voorovergebogen met je reet naar ze toe op je hand blazen.’²⁹⁷

De sergeant-majoor die Jan onder de loep nam kon bij de keuring niets afwijkends ontdekken en wilde hem goedkeuren. Toen Jan dat doorkreeg, heeft hij om de psychiater gevraagd. Hij verklaarde dat hij als kunstenaar afgekeurd wilde worden. ‘Je moest je schamen,’ zei de sergeant-majoor. ‘Twee van mijn jongens zijn in de oorlog gesneuveld.’²⁹⁸

Na een driftig gesprek belandde Jan toch bij de psychiater. Dat bleek prof. dr. E.A.D.E. Carp te zijn, geneesheer-directeur van het gesticht Rhijngeest. Jan kende hem. Carp woonde in een groot huis op de hoek van de Leidsestraatweg en Warmonderweg samen met zijn Vlaamse vrouw én haar tweelingzuster. Twee schijnbaar identieke, langbenige schoonheden. ‘Twee vrouwen waar je geen verschil tussen zag. En hij ook niet, waarschijnlijk. Dat vond ik wel een romantisch idee.’²⁹⁹

De professor had Jan een paar jaar tevoren in Endegeest aange troffen terwijl die bezig was een aantal schetsen van patiënten te maken. Jan was in conflict was geraakt met een oppasser en Carp had hem daarna een bewijs van toegang tot het terrein van de inrichting bezorgd zodat hij ongestoord de geestelijk minder bedeelde mens kon tekenen.³⁰⁰

Toen Jan aan de professor verteld had dat hij inmiddels op de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag zat, beeldend kunstenaar wilde worden en gedichten schreef, kregen ze het over de dichtkunst. Jan zei dat hij vooral van de poëzie van Gerrit Achterberg hield, óók omdat hij wist dat professor Carp de dichter tijdens de oorlog had behandeld in Rhijngeest. Carp keek Jan achterdochtig aan en zei: ‘Laat dan maar eens horen.’

Daarop citeerde Jan, uit het hoofd:

Want deze kamer is uw zuster.
Haar geuren zijn de uwe.
Ik zal mij met haar huwen
en in het zoete duister
meubels en muren kussen.³⁰¹

Jan was niet meer te stoppen. Hij stortte een vloed aan gedichten over de professor uit, totdat die wanhopig zijn armen in de lucht stak en riep: ‘Hou op, hou op! Zo is het wel genoeg!’

Daarop kreeg Jan een papier mee waar de professor wat op krabbelde voor de sergeant-majoor. ‘Ik was voorgoed van militaire dienst af.’³⁰²

In het gemeentearchief van Oegstgeest valt het in het Inschrijvingsregister voor den dienstplicht, lichting 1945, na te slaan. Onder nummer 86, Jan Hendrik Wolkers, staat genoteerd: voorgoed ongeschikt.³⁰³

Ploert, schoft, christen

Soms twijfelde hij aan alles: aan het leven, aan de kunst, aan zichzelf. 'Het is soms hopeloos en grauw, Wim, en dan vraag ik me af: waarvoor leef ik nog. Je schreef in een van je brieven dat je geen kunstenaar bent. Ik hoop het voor je, in deze wereld wordt het in plaats van een zegen tot een vloek, tot een vloek, en je verhuist van de hemel naar de hel, en nergens vind je rust. Dan wordt de gedachte soms gevaarlijk verlokkend, er zelf een eind aan te kunnen maken. Ik kan soms zo verlangen naar de dood, stil te gaan slapen en niet meer wakker te worden, en rust dan, niets dan rust.'³⁰⁴

Hij zat maar te dromen en te piekeren. 'Ik zal nooit wat bereiken zo, het kan me ook weinig meer schelen ook, ik ben allang een mislukkeling. Op de academie gaat het ook niet. Ik weet niet wat het is, ik weet het niet, maar ik word hier gek gepest en versleten voor een heiden, ik, die altijd al God gezocht heb en hem nog steeds zoek, en de ellendelingen die zondags in de kerk zitten, en in de week met de wereld zwendelen worden Christenen genoemd.'³⁰⁵

Jan zocht het allerhoogste in de schoonheid en de natuur. 'Daar is God soms zo huivrend dicht nabij dat hij in je vaart,' schreef hij aan Wim, 'dat je zelf God wordt. Daar kan ik soms rillen voor een macht, ik weet niet wat, maar waarvan ik als ik sterf hoop te zeggen: ik vloei in u leeg, ik ben een met u. Of zou daar alleen voor mij en nog een paar gezegenden het geluk liggen, en voor de rest in kerkdogma's of materialisme? Ik geloof het niet, ik wil het niet geloven, ik kan het niet!'³⁰⁶

Als hij een sombere bui had, ging hij dwalen door het bos rond kasteel Oud-Poelgeest. Dan lag hij in het gras onder de hoge beuken te kijken hoe de reigers sierlijk op hun nesten daalden. Hij bleef er liggen tot de schemering en de vleermuizen over zijn hoofd scheerden om in het gras waar hij lag insecten te vangen. ‘Als het donkerder is geworden en de maan is opgekomen zie ik de silhouetten van gras en paardebloempluiskoppen rond mijn hoofd tegen de donkere hemel staan.’³⁰⁷

Eindeloos maakte Jan schetsen in de natuur. De dieren in de Leidse Hout. Paarden en koeien, stevig op hun benen en poten, met dikke billen. Sierlijke pauwen. Een trotse haan. Een bedrijvig pikkend hennetje. Veel aandacht besteedde hij aan de anatomie en een sprekende houding van het dier. Soms maakte hij in zijn schetsboek van hetzelfde dier verschillende tekeningen, even vluchtig als stevig, en steeds een slag gedraaid. Naast de stapel dierenschetsen zijn er in het archief van Wolkers nog twee krachtige tekeningen in krijt te vinden van een veld met mais en met papavers. ‘Tekenen is opium van de kunstenaar,’³⁰⁸ grapte Wolkers in *Werkkleding*.

In een romantische opwelling heeft Jan in oktober 1946 geprobeerd om te ontsnappen aan de vertwijfeling. Te vluchten van alles en iedereen. Hij wilde als verstekeling aan boord sluipen van de walvisvaarder Willem Barendsz, die in de Amsterdamse haven, verlicht met lampjes en het luik open, lag te wachten om naar de Zuidpool te vertrekken.³⁰⁹

‘Maar het is mislukt,’ schreef hij aan Wim. ‘Ik kon niet eens op het terrein der maatschappij komen, en in de roeibootjes langs het IJ waren geen riemen. Ik had vast gedacht dat het zou lukken, optimist. In mijn rugtas zaten wollen sokken, truien, een werkbroek en werkschoenen, schetsboeken, potloden, zelfs de bijbel, “Max Havelaar” en een gedichtenbundel had ik er bij gestopt. Die avond heb ik alles mismoedig weer uitgepakt, toen ik ijskoud terugkwam vanwege het vriezen dat het hier al een paar dagen doet. Maar ik treur er nu niet meer over, want vanmorgen zijn we op de academie begonnen aan een levensgroot naakt. Een prachtig meis-

je als model. Je kunt begrijpen als je zoiets ziet dat Rodin uitroept: “O, een tempel is het menselijk lichaam.”³¹⁰

Met de meisjes wist hij zich nog altijd geen raad. ‘Ach, Wim, wat is een vrouw,’ verzuchtte Jan, ‘ze kunnen mooi zijn en charmant, en zelfs soms lief en intelligent, maar kun je met ze praten zoals je dat met een vriend kunt?’³¹¹

Hij had tot dan toe alleen met de liefde gespeeld. ‘Of zouden er mensen zijn, die in zich zo’n groot geheim, zo’n grote liefde dragen, van al het in eigen ziel beleefde schone, dat er geen plaats bijna overblijft voor een al te aardse liefde, dat die slechts hun toevlucht daartoe nemen in sombere ogenblikken, en die nog in de armen van een vrouw, weer die andere liefde doorstroomt, die andere wereld, die je met een heimwee vervult, zodat je het bij een menselijk wezen niet uithoudt. Het enige wat ons hier blijft, is het werk, dat getuigt van ons heimwee naar het schone, het volmaakt goddelijke. Ik weet dat het waar is wat Rilke zegt, dat wij niet weten wat schoonheid is, dat wij geen schoonheid kunnen maken; alleen maar dingen waaruit het heimwee en verlangen spreekt daarnaar.’³¹²

Soms was hij bang dat hij met beeldhouwen alleen niet alles zou kunnen uitdrukken wat hij wilde. ‘Als je schrijver bent,’ schreef hij aan Wim, ‘komen al die uren later door je werk heen spelen; als beeldhouwer ook? Soms ben ik bang dat ik er weinig, te weinig mee kan zeggen, maar dat komt misschien omdat ik pas begin. Maar er zijn uren, als je helemaal verzinkt in de vorm van een meisjeslichaam, dat het zo stil wordt in je, zo’n vrede, dat je beseft: mijn ziel is een onbewogen wateroppervlak, en alles wat ik aan schoons beleefde, weerspiegelt er zich in, en wordt mee vorm.’³¹³

Uit al deze poëtische en hooggestemde metaforen wordt duidelijk hoezeer Jan een eigen stijl probeerde te ontwikkelen. In de brieven aan Wim oefende hij zijn hand. ‘Ik weet zeker,’ schreef hij in februari 1947, ‘dat als ik dat zal kunnen, neerschrijven wat ik denk en voel, het geschrevene edel zal zijn, want wat ik denk en voel is edel, is bijna goddelijk.’³¹⁴

Hij wilde niet alleen beeldend kunstenaar, maar ook schrijver zijn – en als schrijver stelde hij zijn licht niet onder de korenmaat. Aangedreven door de rode idealen in Gorters gedichten en de opstandigheid van Multatuli had hij het gevoel als schrijver een taak in het leven te moeten vervullen.

‘Ik heb de laatste tijd veel getwijfeld, doorleden en gedacht, en ben tot de slotsom gekomen dat ik schrijven wil, schrijven voor mijn eigen waarheid, voor de waarheid van de vertrapten en ellendigen. Is er iets edelers, Wim, waarvoor we ons leven kunnen geven? En al zal ik hoegenaamd geen talent hebben (wat is talent anders dan een zekere vaardigheid in de materie die je gebruiken wilt om wat je te zeggen hebt in uit te drukken) ik zal doorzetten en uiteindelijk overwinnen. O, maar wat heb ik nog veel te lezen. Ik kan nog niets. Nog niet eens mijn eigen taal goed spreken en schrijven. Maar de hoofdzaak is of je wat te zeggen hebt, en als dat zo is, dan overwin je alle andere moeilijkheden.’³¹⁵

Zou hij als kunstenaar en schrijver kunnen bijdragen aan een wereld waarin schoonheid, eerlijkheid en gerechtigheid heerste? ‘Met mijn vader heb ik hier vaak ruzie over,’ schreef hij aan Wim, ‘hij praat dan van de hemel en de slechtheid van de mensen en dat we maar bidden moeten. O, die verdoemde kerk heeft van de mensen, zelfs de rechtvaardigsten onder hen, zulke huichelaars gemaakt. Het opium dat sinds eeuwen geschonken wordt werkt perfect. Na zo’n woordenstrijd, waarbij je toch steeds weer met je kop tegen een muur loopt, trek ik me ontmoedigd op mijn kamer terug, en lees er in de Bijbel de woorden van Christus: “Wordt dan Gijlieden volmaakt, gelijk ook uw Vader in de hemel volmaakt is.”’³¹⁶

Vader Wolkers vond zijn zoon een dwaallicht.³¹⁷ Hij mopperde dat Jan maar een baantje moest zoeken, in plaats van te studeren aan de kunstacademie en nog langer op zijn zak te teren: ‘Ieder moet zijn steentje bijdragen.’³¹⁸

Maar nee, Jan rotzooide maar wat aan met meisjes. Hij ging niet meer naar de kerk, verbeeldde zich heel wat. Was onhebbelijk.³¹⁹ ‘Je doet alleen je mond open om te eten,’ had vader Wolkers gezegd.³²⁰

Op een van de eerste dagen van 1947 liep het tussen vader en zoon zo hoog op dat Jan Hendrik Wolkers senior, nadat Jan Hendrik Wolkers junior het huis even had verlaten om af te koelen, alle schilderijen, potten verf, penselen, schetsboeken uit het zolderkamertje van zijn zoon bij elkaar pakte, de trappen af droeg en buiten zette.

Toen Jan weer thuiskwam trof hij al zijn spullen aan in het portiek. De voordeur van zijn ouderlijk huis was op slot. Hij sloeg tegen de deur. ‘Ploert, schoft, christen, riep ik. Maar hij deed niet open. Ik hoorde mijn moeder achter de deur smekend tegen hem praten. Maar ze kon geen bres slaan in zijn zwarte woede.’³²¹

Verbijsterd liep hij weg van de deur en keek door het raam van de winkel naar zijn moeder. ‘Ze stond in de donkere nis voor de dichtgeschoven tussendeuren,’ schreef Wolkers in *Een roos van vlees*. ‘Ze wist dat ik niet meer terug zou komen. Ze zag er bleek en verschrikt uit. Het leek wel of ze naar mij toe wilde zweven. Maar ze bewoog niet. Ik zag wat de reden was van haar bewegingloosheid: de vurige punt van de sigaret van mijn vader in het donker naast de radio. Hoe ging het verder?’³²²